

128
6

अथ

कुवलयानन्दः । Kuvayanand.

श्रीमदप्पस्य दीक्षितप्रणीतः ।

128

6

अथ

कुवलानन्दः

X

श्रीमदप्ययदीदीप्यतः

श्रीगणेशाय नमः॥ अमरीकं बरीभारभ्रमरीमुखरीद्वयम्॥ दूरीकरोतुदुःखितंगौरीचरण
 पंकजम्॥ १॥ परस्परतपः संपन्नफलायितपरस्परौ॥ प्रपंचमातापितरौ प्रांचौ जायाप
 तीस्तमः॥ २॥ उद्धाद्युयोगकल्याहृदया अकोशं धन्यैश्चिरादपि यथाहविगद्यमा
 णः॥ यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयः समेदिशतु शाश्वतिकं मुकुंदः॥ ३॥ अल
 कोरेषु बालानां मवगाहनसिद्धये॥ ललितः त्रियनेतृषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः॥ ४॥
 येषांचंद्रालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः॥ प्रायस्त एव तेषां भितरेषां लभिनो वि
 रच्यंते॥ ५॥ उपमायत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः॥ हंसीवदृच्छने कीर्तिः स्वर्गगा
 मवगाहने॥ ६॥ यत्रोपमानोपमेययोः सुहृदयद्वयोः हंसीवदृच्छने कीर्तिः स्वर्गगा
 तेषां लुप्तसति व्यंग्यमर्यादां विनास्पृष्टं प्रकीर्तते॥ तत्रोपमालंकारः॥ हंसीवदृच्छने कीर्तिः स्वर्गगा
 णं॥ इयंच पूर्णोपमेयुच्यते॥ हंसीकीर्तिः स्वर्गगावगाहनमिव शब्दश्चेत्येतेषामुपमा
 नायमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानांचतुर्णामप्युपादानात्॥ यथावा गुणदोषौ बु
 धो गृह्णन्तुं दुष्टेऽपि विवेच्यतः॥ शिरसाभलाद्यते पूर्वपरंकतेनियच्छति॥ अत्रयद्य
 पि उपमानोपमेययोर्नैकः साधारणो धर्मः उपमानेऽप्येव चंद्रगरल्लयोः ग्रहणमु

पादानंतयोर्मध्ये पूर्वस्य चंद्रस्य शिरसा श्लाघनं वहनं उन्नतस्य गरलस्य कंठे नियमनं
स्थापनं ॥ उपमेयेव च गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानंतयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्ला
घनं शिरः कंपनेनोपिनंदनं उन्नतस्य दोषस्य कंठे नियमनं कंठादुपरिवाचाभ्युद्यो
नमितिभेदात् तथापि चंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेनापेदादुपादा
नज्ञानादीनां गुरुत्वे इत्येकशब्दोपादानेनापेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मेतेति
वस्माद्विशेषः ॥ वस्तुतोपि न्तयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादपि
न्तयोः पृथग्गुपादानं बिंबप्रतिबिंबभावइत्यालंकारिकसमयः ॥ वएयेपिमानध
र्माणामुपमावाचकस्य च ॥ एकद्वि-यनुपादानेभिन्नालुप्तोपमाष्टधा ॥ तदिदं
रीदुतुल्यास्याकर्तृरंतीदृशोर्मम ॥ कांत्यास्मश्च धूयंतीदृष्टातन्वीरहोमया ॥ य
नयामेलनंतत्रलासामेयश्चतद्रतेः ॥ तदेतत्काकतालीयमवितैर्कितैसभवं उपमे
यादीनांचतुर्णामध्ये एकस्यद्वयोस्त्रयाणांचप्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमे
युच्यते ॥ साचाष्टधा ॥ यथावाचकलुप्ता ॥ धर्मलुप्ता ॥ धर्मवाचकलुप्ता वाचको

भवति ब्रवीमि ते इहपि पाठः ॥

पमेयलुपा उपमानलुपा । वाचकोपमानलुपा धर्मोपमानलुपा धर्मोपमानवाच
 कलुपा चेति ॥ तत्र उपमानलोपरहिताश्रयत्वाशेदास्तु हि द्वौ शीत्यादिश्लोकेन प्रदर्श
 नाः तद्वृत्तौ भेदादुत्तरश्लोकेन तडि द्वौ शीत्यत्र वाचकलोपः तडि दिवगौरीत्यर्थे उपमाना
 निसामान्यवचने रितिसमासविधायकशारङ्गकृतः ॥ इदुत्तुल्यास्येत्यत्र धर्मलोप
 स्त्वेच्छिकः न शास्त्रकृतः कात्या इदुत्तुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कर्पूरं तीत्य
 त्रधर्मवाचकलोपः कर्पूरमिव आचरंतीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदनं दक्षमकाचारार्थ
 स्य छिपः इव शब्देन सह लोपात् ॥ अत्र धर्मलोपः स्त्वेच्छिकः न यनयो रानं दात्मक
 तया कर्पूरं तीति तदुपादानस्यापि संभवात् कात्यास्मै रव धूर्यं तीत्यत्र वाचकोपमेय
 लोपः ॥ अत्र कात्येति विशेषणसामर्थ्यात् स्वात्मानं कामव धूमिवाचरंतीत्यस्या
 र्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य स होपमोवाच केनानुपादानात् ॥ स्त्वेच्छि
 कः स्वात्मानं स्मरव धूर्यं तीत्यपमेयोपादानस्यापि संभवात् ॥ काकतालीयमित्यत्र
 काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ तेन काकागमनमिवता

इ वा र्थे समाभावे तादृचया दित्यनेने वा र्थे विषयसमासानुवादे उपपन्नः तद्वा पक्षमिति ॥ १ ॥
सा २ काकताले द्विपदयो रिकार्थसमासेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

काकगमनतालपतमयोः

तादृशसमासो
नरमित्यर्थः २

त्वपतनमिव काकतालमिती वा र्थे समासाच्च तद्विषयादिति शौपकास्मासः ॥ उभयत्रोपमेयं क्रमेण निरूपः
स्वस्य च विद्रुमनंतत्रैव रहसितन्या अवस्थानं च तैर्न स्वस्य नन्याश्च समागमः काक
तालसमागमसदृश इति फलति तैः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयमिति
वार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेण द्वे प्रतिरुता वित्यधिकारस्तु न छप्रत्ययः ॥ तथा
चपतनदलितं तालफलं यथा काकनोपभुक्तं एवं रहो दर्शनं ह्युचितं हृदयातन्वीस्वेन रलि
पभुक्तेति तैर्दर्थः ॥ ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य काकतालोपभोग
रूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् ॥ प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमा
यां वाचकोपमानलोपः सर्वोप्ययलोपः छप्रत्ययविधाके रास्त्ररूतः ॥ अविताकि
तसंभवमिति साधारणस्य धर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः ॥ तस्थाने अभव
समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोप इति सूक्ष्मदृशावधातव्यं ॥ एतेषामुदाह किं ब्रवीमितीति
रणांतशणि विस्तरभयान्नालिरव्यंते ॥ उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ॥ इदुर्दि पठिते इत्यर्थः ॥ ४ ॥
दुरि वभीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ एकस्यैव वस्तुनः उपमानोपमेयत्ववर्णनमन्वयः ॥ वण्य
काकतालपदलक्षितस्य काककृततालोपभोगस्य छप्रत्ययार्थसिद्धौ कस्मैदेशे सादृश्ये निरूपितत्वं संभेन तैर्था सदृश
स्याभेदेन तन्वी रितिलाभरूपेणोपमेयत्वं नन्वया दुर्तरूप एव वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥
व

3

मानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्ये मान्वेतीति व्युत्पन्नेः। अनन्वयिनेष्वर्थे स्यान्निधानं सदृशा-
 नरव्यवच्छेदेनानुपमत्वघातनाय। इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्वे चंद्रस्य नान्यः
 सदृशोऽस्तीति सदृशांतरव्यवच्छेदो लक्ष्यते ततश्च स्वेनापि सो दृश्या संभवादनुपमे-
 यत्वे पर्यवसानम्॥ यथावा॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः॥ रामशरणयो-
 र्युद्धं रामशरणयो रिव॥ पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति॥ इह तु गगना-
 दिषु वेपुल्मादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति विशेषः॥ पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमामता॥
 धर्मोऽथैव पूर्णश्रीरथो धर्मैव त्वयि। द्वयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीय-
 सा दृश्यव्यवच्छेदार्थः। धर्मार्थयोर्हि कस्यचित्केनचित्सा दृश्यवर्णिते तस्याप्यनेन सा
 दृश्यमर्थतः सिद्धमपि मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसा दृश्यव्यवच्छेदार्थं फलति। यथा
 वा खमिव जलं जलमिव खं हंसश्चंद्र इव हंस इव चंद्रः। कुमुदाकाशस्तारास्ताराकाश-
 णिकुमुदानि॥ पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्मोपात्त इह निर्मलत्वादि धर्मोपात्त इति भेदः
 उदाहरणद्वयेऽपि प्रकृतयोरेव उपमानोपमेयत्वकल्पनं राशिधर्मार्थसमृद्धेः॥ शर-

3

नस्यतिरस्कारः। पूर्वप्रतीपवेपरीत्येन तृतीयं प्रतीयं ॥ यथावा ॥ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति
 हालाहलमास्मतात दृष्यः। ननु संतिभवादृशानिभूयो भुवने स्मिन्वचनातिदुर्जनानाम् ॥ वण्येना
 न्यस्यापमायाः अनिष्टानि वचनम् ॥ मुधापवादो मुधाक्षितमुखाभौ कलांकुजं ॥ अवण्ये
 वण्योपमियनिष्पत्तिवचनम् ॥ पूर्वैय उक्तं शालिचतुर्थं प्रतीपं ॥ उदाहरणे मुधापवादो
 कथा उपमियनिष्पत्तिरुद्घोषिता ॥ यथावा ॥ आकूणयि सरोजाक्षिवचनीयमिदं सुविंशशो
 कस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमयिते ॥ प्रतीपमुपमानस्यैव मर्थ्यमपि मन्यते ॥ दृष्टं चेद्दुर्जनं तस्याः
 किंप्रयेन किमिंदुना ॥ उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेन उपमानप्रोक्तिलोभ्यां संचमं
 प्रतीपं ॥ यथावा ॥ तदोजसस्तद्यशसः सिताधिमो दृष्टोति चित्कुरुते यदायदा ॥ ततो तिष्ठानोः प
 रिवेषकैतवान्तदाविधिः कुंडलनां विधोरपि ॥ केचिदनन्वयोपमाने ॥ प्रतीपानां उपमा
 विशेषेन तदंतर्भावमन्यते ॥ अन्येतु पंचमप्रतीपप्रकारमुपमानाक्षेपरूपत्वात् ॥ आक्षेपालंका
 रमाहुः ॥ विषयाभेदना दृष्ट्यंजनं विषयस्य यत् ॥ रूपकं तु त्रिधाधिक्यं नूतनत्वानुभयोक्तिभिः ॥
 अयोहि धूर्जटिः साक्षात् येन दग्धाः पुरःक्षणात् ॥ अयमास्ति विनाशं भुस्तोतं यिकं विलोचनं ॥
 शंभुविचित्रमेवैष स्यात्सुसमदृष्टितां ॥ अस्यामुखं दुनालं ॥ नेत्रानंदे किमिंदुना ॥ साध्वी

प
 स्त्रोरेज्जबुद्धि
 षयीकरणं

प्रतिक्लृप्तात्

मेयोप

यमपराशक्तमीरसुधासागरोदिता ॥ अयंकलं किनभवं दान्मुखचंद्रोतिरिच्यते ॥ विषयुपमानभूतं
प्रादिविषयस्तूपमेयं वर्णनीयं मुखं ॥ दिव्यविषयिणो भेदेन रूपेण च विषयस्य रंजनं रूप
कं ॥ अन्यरूपेण रूपवतः करणात् ॥ तत्र क्वचित्प्रसिद्धविषयमेव पर्यवसितं ॥ क्वचिद्देवप्रतीय
मान एव तदीयधर्मोपमात्रे पर्यवसितं ॥ ततश्च रूपकं तावद्विविधमपि दूरूपकं तादृश्यरूपमि
ति ॥ द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं ॥ प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनं ॥ तन्मूलत्ववर्णनं ॥ मेनानुभ
योक्त्या च ॥ एवंप्रत्येकं षड्विधं ॥ अयं हीत्यादिसाधर्म्यलोकेन अपि दूरूपकोणि ॥ अस्यामुखे
दुनेत्यादिसाधर्म्यलोकेन तादृश्यरूपकोणि चाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्राप्ति
लोभ्येनोदाहृतानि ॥ येन दग्धा इति विषयिणो वर्णनीये रसि प्रसिद्धशिवात्तदनु रंजना
च्छिवस्य पूर्ववस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिक्ययोर्वर्णनाच्चा नुभ
याभेदं रूपकमाद्यं ॥ तृतीयलोचनप्रहाणेन तया पूर्ववस्थातो न्यूनतादर्शना न्यूनताभेदरू
पकं द्वितीयं ॥ न्यूनत्ववर्णनमप्यभेददोषोपादकत्वाच्च मत्कारकादि ॥ विषयमदृष्टित्वपरि
त्यागेन जगदक्षरैवाक्त्या शिवस्य पूर्ववस्थातो वर्णनीयं ॥ जभावावस्थायामुत्कर्षविभाव
नादधिकाभेदरूपकमिदं तृतीयं ॥ एवं उत्तरत्रयादृश्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणा

तथा ३

न ६

य ३

व

५
 नुभयन्यूनाधिकभावाउत्तेयाः॥ अनेनेवक्रमेणोदाहरणांतराणि॥ चंद्रज्योत्स्नावि शदपुलि
 नसेकतेस्मिन्सखावादघृतं विरतरमभूत्सिद्धयूनाः कयोश्चित्॥ एकोवक्तिप्रथमनि
 हतं कैठभंकं समन्यस्तत्वं सत्वं कथयभगवन्कोहृतस्तत्र पूर्वम्॥ अत्र सत्वमित्यनेन कं स
 कैठभयोहंतागरूजध्वजः॥ तत्तादात्म्यं वर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्यतं प्रतिकं सकैठभयो
 पोर्वापर्यप्रश्नव्याजेन तत्तादात्म्यदृढीकरणम्॥ पूर्वविच्छातउत्कर्षापकृषयो रविषाव
 नाञ्चानुभयाभेदरूपकं वेधाद्वधाभ्रमंचक्रेकांतासुवनकेषु च॥ नासुते घप्यनासक्तः
 साक्षाद्गोर्नरादृतिः॥ अत्र साक्षादिति विशेषणेन विरतस्य प्रसिद्धिश्चितादात्म्यमु
 पदिश्यने शक्यति शितिरिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादना न्यूनाभेदरूपकं॥ त्वय्यागते विमि
 तिवेष॥ त एष सिंधुस्त्वं सेतुमंथैर्दुर्दतः किमसौ विमेषेति॥ द्वीपांतरेपिनहितेस्य वशंवदोद्य
 त्वां राजर्षुगवानिषेव त एव लक्ष्मीः अत्र त्वं सेतुमंथैर्दुर्दिते सेतोरमृतमंथनस्य च कर्त्रा पुंषो
 न्नेमेन वर्णनीयस्य दात्म्यमुक्ता तथापि त्वेदागमनममृतमंथनाय सेतुबंधनाय वेतिसमु
 द्रणनभेतव्यं द्वीपांतराणामपि त्वद्वरागतत्वेन पूर्ववत् द्वीपांतरे जेतव्याभावात् प्राप्तल

बंधक

रु

५

दि गगनसालिलादिने मेलमस्य वर्णनीयत्वात् ॥ प्रवृत्ता प्रवृत्तयोरप्येषा संभवति ॥ यथा ॥ गि
 रिव गजराजो यं गजराजद्वयो चक्रे विभोति गिरिः ॥ निर्वृत्त इव मदधारा मदधारे वास्य
 निर्वृत्त इवति ॥ प्रतीपमुपमानस्य उपमेयत्वं कल्पनं ॥ तल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रं
 सदृशो विधुः ॥ प्रसिद्धोपमानोपमेयप्रातिलोम्यात् प्रतीपं यथा वा यत्वं नेत्रसमानकं
 तिसलिले मयं तदिदीवरं मेघैरंतरितः प्रियेतव मुखच्छाया नुका रीशशो ॥ ये पितृदूम
 नानुसारि गतयस्ते राजहंसा गतास्त्वसा दृश्य विनोदमात्रमपि मे देवेन क्षम्यते ॥ अन्याप
 मालाभेन वर्णस्यानादरश्च तत्र ॥ अलंगर्वेण ते वक्रकांशा चंद्रोपिता दृशाः ॥ अत्युत्कृ
 ष्टगुणतया वर्ण्यमानस्य स्वसा दृश्यमसहमानस्य उपमेयं किं चित्प्रदर्शयता वता तस्य तिर
 स्कारो द्वितीयं ॥ पूर्वस्मादपि विहितं विशेषशालि ॥ यथा वा ॥ गर्वसैमं भाव्यमिमं लोचनयु
 गलं न किं व हसिभद्रोऽसंती ॥ दृशानिदिशि दिशि सरस्सु ननु नीलजलिनानि ॥ वर्ण्यो
 पमेयलाभेन तथा न्यस्याप्यनादरः कः को र्यदर्पस्ते मृत्यो वत्तु ॥ न्याः संति हि स्त्रियः अ
 त्युत्कृष्टगुणतया कचिदप्युपमानभावमसहमानस्य वर्ण्यमुपमेयं परिकल्प्यता वता

म
 प्रतीपं

न

चमत्कारो लो
 चशालीत्यर्थः ॥

बा

क्ष्मी कलेन मंथन प्रसक्त्य भावाच्चेति ह्यो व स्यात्तः उत्सर्वविभावना दधिको मंदरूपकं किं
पद्मस्य रुचिं न हंति नयनानंदं धत्ते न किं वृद्धिं वा सपकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण
किं वक्त्रे दोतवसत्ययं यदपरः शीतांशु रुज्ज भते दपः स्याद मृतेन चेदि हत दप्यस्येव
विंबाधरे ॥ अत्रापरः शीतांशु रित्यनेन वक्त्रे दोः प्रसिद्ध चंद्राङ्गे दमाविष्टस्य प्रसिद्ध
चंद्रकार्यकारि स्य मात्र प्रतिपादनेनोक्तो कर्षापकर्षयो रदर्शनादनुभाय रूपता दूष्य
रूपकम् ॥ अचतुर्वेदना ब्रह्मादिवाहुरपरो हरिः ॥ अभा ललोचनः शंभुः भर्गवान्
वादरायणः ॥ अत्र ब्रह्मादो वपर इति विशेषणात् त्रिष्वपि तादृष्य मात्र विवक्षा वि
भाविता चतुर्वेदनादिवैकल्यं चोक्तमिति न्यूनता दूनेता दूष्य रूपकं ॥ इदं विशेषो
न्युदाहरणमिति वामनमतं ॥ यदाहा ॥ एकगुणहानौ गुणसाम्यदा ॥ विशेषोक्ति
रिति किं मसु भित्ति पितेर्जडमन्यसे मयि निमज्जतु भरी मसुता मना मम किल भक्ति
माह तदर्थि कानलमु खेंदुपरां विबुधः स्मरः ॥ अत्र दमयंती कृतचंद्रो पालं मे प्रसिद्धं
दोनो निर्याणकारिक मनः प्रवेशता स्य विषयः ॥ किंतु नल मुखचंद्र एवेति ततो स्याधि

ने
ने

क्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकस्य सावयवनिर्वयवत्वादिभेदप्रपञ्चनं नुचित्रमी
 मांसायां द्रष्टव्यं ॥ परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयीविषयोत्पन्ना ॥ प्रसन्नेन दृग्भेदेन वीक्षते म
 दिरेक्षणा ॥ यत्रारोप्यमाणो विषयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानः स्वतः तस्य त
 दुपयोगित्वा संभवात् प्रकृतार्थोत्पत्तापत्तिमपेक्षते ॥ तत्र परिणामालंकारः ॥ तत्रोदाहर
 णं प्रसन्नेति ॥ अत्र दृष्टस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते न तु दृशः ॥ मयूरव्यं सकादि
 समासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् ॥ नचोपमिते समासाश्रयणेन दृग्भेदमिवेति पूर्वप
 दार्थप्राधान्यमस्ति इति वाच्यं ॥ प्रसन्नेति सामान्यधर्मप्रयोगादुपमि ॥ तं व्याघ्रादिति सा
 मान्याप्रयोगइति तदप्रयोगएव उपमितसमासानुशासनात् ॥ अत्रस्य वीक्षणेपयोगि
 त्वं न स्यात्मानासंभवति ॥ इत्यतस्तस्य प्रकृतदृग्भेदनापरिणत्यपेक्षणापरिणामालंकारः ॥ तत्र
 यथावा ॥ तीव्रो भूते शोभो लिखजममरधुनीमात्मना सोतृतीयस्तस्मै सोमित्रिमेत्री मय नु
 पकृतवानौ तैरंजाविकाय ॥ व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कोनुकोदं च दक्षं हृष्ट
 दुःखीयमानः क्षणमवलम्ब्यो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ अत्रारोप्यमाणोत्तरः सोमित्रिमेत्रीरू
 पतापत्यागुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी न स्यात्मानागुहस्यरघुनाथैकप्रसादापेक्ष
 • आतरस्तरपण्यस्यात् ॥

तिर

६

कलेनेवेतनार्थिनाभावादितिपरिणामः॥ बहुभिर्बहुधोल्लेखोदेकस्योल्लेखइत्येते। स्त्रीभिः
कामोर्थिभिः स्वर्गः कालः शत्रुभिरेक्षितः॥ यत्र नानाविधधर्मयोग्यमेकं वस्तु तत्तद्गुणयोग
रूपनिमित्तभेदादनेकग्रहीत्रानेकधोल्लेख्यते तत्रोल्लेखः अनेकधोल्लेखनेरुच्यर्थित्य
भयादिकं यथा ह प्रयोजकं। रुचिरभिरितिः अर्थिसंलिप्सा स्त्रीभिरियाद्युदाहरणं। अत्र एवरा
जासौ दूर्यवितरणपराक्रमशालीतिस्त्रीभिरर्थिभिः प्रयर्थिभिश्च रुच्यर्थितभेदे कामकर्मतरु
कालरूपोदृष्टः॥ यथावा। गजज्ञानेति वृद्धाभिः श्रीकांत इति यो वेत्तेः॥ यथा स्थितेन बालाभिर्दृष्टः
शौरिः सकौतुकं॥ यस्तथाभीतं भक्तं गजं वरयात्रायते स्म सो यमादिपुरुषो न मडति वृद्धाभिः स
सारभीत्या तद्वृद्धार्थिनीभिः॥ वृद्धोयं मथुरापुरं प्रविशान् दृष्टः॥ यस्तथा च बलत्वेन प्राप्तिदा
याः श्रियोपि कामोपचारवेदगध्येन नित्यं वल्लभः सोयं दिव्ययुवेति युवतिसमुहो हसो कंठं दृष्टः
बालाभिस्तु बाल्यगत रूपवेषालंकारदर्शनेन मात्र लालसाभिर्यथावस्थितवेषादियुक्तो दृ
ष्ट इति बहुधोल्लेखः॥ पूर्वकामत्वाद्याशेषरूपकसंकीर्णः॥ अयं तु भुङ्क्ते इति भेदः॥ एकेन बहु
धोल्लेखेणैव सौविधयमेव दत्तः॥ गुरुर्वचस्य जुनोयं कीर्तौ भिन्नः शरासने गृहीतमेव तावधि

७

रुण
३
रं

विषयभेदाद्बहुधोलेखनादसाबुलेखः ॥ उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं चो विषये महान्पटुतिव
नैव ह स्पतिरित्याद्यथोतरस्यापि कोटीकरणात्तु द्वेयथा ॥ अक्षरांकुचयोः कृशां वल्ले गे विपु
लं वक्षुषि विस्तृतं नितवं ॥ अक्षरमाधिरस्तचिने करुणा शालि कृपाति भागवतं ॥ स्या
स्मृतिभ्रांति संदेहे सदे कालं कृतित्रयं पंकजं पश्यतः कांता मुखं मेगाहते मनः ॥ अयं प्र
मत्तमधुपस्य नृवेति पंकजं ॥ पंकजं वासुधांशुर्वैयुस्मा कंतुन निर्णयः ॥ स्मृतिभ्रांति संदे
हे ॥ सादृश्ये निबध्यमाने स्मृतिमान् भ्रांतिमान् संदेह इति स्मृत्यादिपदां किं न मलं
कारं नयं भवति तत्र क्रमेणोदाहृतं ॥ यथावा ॥ दिव्यानामपि कृतं विस्मयां पुरस्तादंभस्तः
स्फुरदरविंदचारुहस्तां ॥ उद्दीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरं तीमसमाधी जितनिधि मंधनस्य
शारिः ॥ पूर्वत्र स्मृत्युदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिः ॥ अत्र सदृशालक्ष्मी स्मृति पूर्वकं तसं वं
धि नो जल निधि मंधनस्यापि स्मृतिरिति सेदः ॥ पलाशकुसुमभ्रांत्या भुक्ते तु उपतस्य
लिः ॥ सोपि जंबूफलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥ २ ॥ अत्रान्योन्यविषयभ्रांति निबंध
नः पूर्वस्माद्विशेषः ॥ जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्या पुनरुल्लिखताः ॥ किं कानि ह्यः किमु ज्ये

मध्यभागे
ये

७

र्थे

षाः घटीयंत्रस्य दुर्जेनाः २० पूर्वोदाहृतसंदेहः प्रसिद्धकोटिकः ॥ अयं च प्रसिद्धकोटिक इति भेदः ॥
सुदृपनुतिरन्यस्यारोपाधर्मनिहवः ॥ नायं सुधांभुः किंतु हिंयो मगंगासरोरुहं ॥ वर्णनीये वस्तुनि
तत्सदृशधर्मोपफलकस्तदीयधर्मनिहवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मोत्तरस्यापि निहवः ॥
द्वापनुतिर्यथा चंद्रेषु नदीषुं उरीकृतारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्वस्यापनुवः ॥ यथावा ॥
अंकं केपिशरांकिरेललनिधेः पंकपरे मे निरेसारंगं कतिचिच्च संजगदिरभूच्छायमेघनपरे ॥
इंदोयदलितेद्रनीलशकलश्यामंदरीदृश्यते तत्सांद्रं निशि पीतमंधतमसंकुक्षिस्तमालोक्यते ॥ चक्षुः ॥
अत्रोपेक्ष्य धर्मोपापपनुवः ॥ परपक्षलोपन्यासादर्थसिद्धः ॥ स एव युक्तिपूर्वश्चेद्व्यति
तेह्यपनुतिः ॥ नेंदुस्तीर्त्रे निरुपर्वः सिंधोरो वीर्यमुत्थितः ॥ अत्र चंद्र एव तीव्रत्वेन शत्रुयुक्तिभ्यां
चंद्रत्वसूर्यत्वापनुवो वडवानलत्वारोपार्थः ॥ यथावा ग्रंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्ट
नव्रणकिणः स्फुरंतीदुमध्यो ॥ छाया मृगः शरा कइत्यति पामरोक्तिस्तवांकधंविदपितत्रहेन
प्रसक्तिः ॥ अत्र चंद्र मध्यमथनकालिकमंदराद्रिशिलासंघट्टनव्रणकिण एव छायादीनां संभवो
नास्तीति छायात्वाद्यपनुवः पामरवचनलोपन्यासेनाविहृतः ॥ अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापनुति
स्तसः ॥ नायं सुधांभुः किंतु हिंसुं धांभुः प्रेयसीमुखं ॥ यत्र कविद्वस्तुनितदीयधर्मनिहवः ॥
पूर्वशा

शुद्धपद्धतिवत्

अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनितस्य धर्मस्यारोपार्थः पर्यास्तापनुक्तिः यथा चंद्रे चंद्रत्वनिषेधो वर्णनीये वस्तु
 निप्रयसी मुखे तदोपार्थः ॥ यथा बाह्याहलो नैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यस्य यमत्र मन्वते ॥ निपी
 यजागतिं मुखे न तं शिवः स्थिरां निमां मुद्यति निद्रया हरिः ॥ पूर्वोदाहरणे हेतुं किं नोस्ति अत्र तु सा
 स्तीति भेदः ॥ ततश्च पूर्वोपनुक्तिवैदत्रापि हे विध्यमिति द्रष्टव्यं ॥ भ्रांतापनुक्तिरन्यस्य रां कायां
 भ्रांतिवारणे तापं करोति सोक्तं पञ्चरः किं न सखि स्मरः ॥ अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तांते कथि
 ते तस्य ज्वरसधारण्यात् जु बुध्या सरव्या ज्वरः किमिति पृष्ठे न सखि स्मरइति तत्रोक्त्या भ्रांतिवा
 रणं दृष्टं ॥ यथा वानो गरिकस्य अधिको न्नतिरिह महिषः कोयमुभयतः न हि नहिक रिकलभो पुष्टः ॥
 यं भुंजं दं जेयमस्य न तु पुष्टः ॥ इदं संभव भ्रांतिपूर्विकायां भ्रांतापनुक्ता बुदाहरणं ॥ कल्पित
 भ्रांतिपूर्वा यथा ॥ जयनेयं वेणी कृतं कचकला योन गेरलंगले कस्तूरीयं शिरसि शिरेस्वान
 कुसुमं ॥ इयं भूतिर्नामि प्रियधिर हजन्माधवलिमापुरा रातिको धातु कुसुमशर किं मां प्रहरसि ॥
 अत्र कल्पितभ्रांतिर्जयनेयमित्यादि निषेधमात्रो न्नेया ॥ पूर्ववत्प्रभोभावात् ॥ दंडी तत्र तत्तारया
 नोपमेत्यपमा भेदमेने ॥ यदा हनपमं मुखे मेवेन भृंगो चक्षुषी इमे इति विस्पष्टसा दृश्या तत्ता
 रव्या नोपमामतेति ॥ छेकापनुक्तिरन्यस्य रां कातस्तथ्य निरुवे प्रजल्यन्मस्य देलुग्नः कांतः कि
 न्नहि नूपुरः ॥ कस्याश्चिन्नतिरहस्योक्ता वन्यया भ्रुताया उक्ते स्ता सप्योतरवर्णने नित्य

का

हं

स

निह्वेष्टेकापनुतिः। यथानाथिकयानमेसखी प्रति प्रजल्यन्मृत्युदे ॥ लग्नइतिस्वनायकृत्नांतेनिवेद्यमाने
 तदाकर्ण्यकांतः किमितिशंकितवतीमंन्यां प्रतिनहिन्पूरइतिनिह्वः। यथाकासीत्तरंशिखयतिव्रणय
 त्यधरंतनोतिशमांवं ॥ नागरिकः किमुभिलितोमहिन्हिस्सखिहैमनःपवनः। इदमर्थेयोजनयातथ्य
 निह्वेउदाहरणं॥ शब्दयोजनयायथा ॥ पसेत्यंनयनेस्मरामिसततंभावोभवकुंतलेनीलेमुद्य
 तिकिकंरोमिमहितेक्रीतोस्मितेविभ्रमेः॥ इत्यस्वप्रवचोनुभाष्यसरूपानिर्भस्मितोराधेया
 छल्लस्तरेमेवतपदिशन्क्रीडाविटःपातुवः॥ सर्वमिदंविषयांतरयोजनेउदाहरणं॥
 विषयेकोप्यवस्थापेदेनयोजनेयथा॥ वदंतीजारृत्नांतं पसो धृतसिखीधियापतिवुध्या
 साख्यततःप्रबुद्धास्मीत्यप्रयत्न॥ केतवायनुतिर्व्यक्तोव्याजाद्येनिह्वर्तेःपदेःनियंति
 स्मरनाराचाःकांतादक्यातकेतवात्॥ अत्रासत्यत्वाभिधायिनाकेतवेषदेननेमेकांताकथा
 क्षांकिंतुस्मरनाराचाइत्यपह्वःप्रतीयते॥ यथावारिकेषुवारिकथयाविपिनोदरेषुम
 ध्यान्कृज्जंभितेमहातपतापतस्याः॥ स्कंधांतरोहितदवाग्निशिरवाछल्लेनजिंकाप्र
 सार्यतरवोजलमर्थेयंते। संभावनास्यादुत्प्रेक्षावस्तुहेतुफलात्मना॥ उक्तानुतास्यदा
 धात्रिसिद्धासिद्धास्पदपरे॥ धूमस्तोमंतमःशंकेकोकीविरहभुषणं॥ लिंपतीवतमोगा

धूमस्तोमस्तुपमानत्वं। तमसःउपमेयत्वं प्रकृतेउपमेयेतमसिअप्रकृतधूम
 स्तोमस्तुपमानस्यतादात्म्यमित्यर्थःयथाप्रसिद्धंमुखाउपमेयंअप्रकृतमुपमानं
 अप्रकृतस्यउपमानस्यचइत्यतादात्म्यं प्रकृतेमुखेउपमेयत्वद्वयं॥ मुखं च इत्यने

उक्तंचअनुक्तं
 चउक्तानुक्तं
 तयोःआश्रये
 यस्याः
 संस्कारं
 इत्यपि शब्दाः

कर्त्तृतादात्म्योत्प्रेक्षानभसोभूपर्येतंगाटनीलिमया सत्त्वेन निमित्तेन नांजनवर्षणकर्त्तृतादात्म्या
त्प्रेक्षा चेति ॥ उत्प्रेक्षा द्वयमुक्तविषयमेवास्ति ॥ मेवं लिपतिवर्षणीत्याख्यातयोः कर्त्तृवाचकत्वेपि भाव
प्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्धोत्वर्थक्रियाया एव प्राधान्येन तु दुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्त्तृरूपेक्षा
णीयतयान्यत्रान्वयासंभवात् ॥ अतएवाख्यातार्थस्य कर्त्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयासंभवा
देवहेतोस्तस्योपमायामुपमानतयान्वयोदंडिनानिशकृतः ॥ कर्त्तृयद्युपमानस्यान्यगृहीतोसौ गुणभूतः
क्रियोपदे ॥ स्वक्रियासाधनव्यग्रोनालमन्यद्व्यपेक्षितुमिति ॥ केचित्तु ॥ तमोनभसोस्तत्कर्त्तृवै
स्तेष्वनवर्षणरूपधर्मोत्प्रेक्षस्याहुः ॥ तन्मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्म्योत्प्रेक्षाधर्मोत्प्रेक्षाचेत्ये
वं द्वैविध्यं द्रष्टव्यं ॥ चरणयोः स्वतः सिद्धरक्तिमनिवस्ततो विक्षेपणं न हेतुरिति अहतास्त
स्य हेतुत्वेन संभावनाहेतुत्वेनापि विक्षेपणस्य विषयस्य सत्त्वात् सिद्धविषया चंद्रपद्मवि
रोधे स्वाभाविकेनापि कवेदनकांतिप्रज्ञानहेतुरितितत्र न हेतुत्वसंभावनाहेतुत्वेनापि ॥
वस्तुतस्तदिच्छाया अक्षावादसिद्धविषयामध्यः स्वयमेव कुचो धेरति न तु कनेव दाम
बद्धत्वेनाध्यवसिताया बलित्रयशालिताया बलादिति मध्यकर्त्तृक कुचधृतेस्तत्फलत्वेना
त्प्रेक्षा ॥ सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ॥ जलजस्य जले निजावस्थितेरुदवासतपस्त्वेनाध्य

वसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगनकुसुमायमातायास्तपः फल
 तेनोत्प्रेक्षणं ॥ अस्मिद्धविषयाफलात्प्रेक्षा ॥ अनेनेव क्रमेण दोहरणांतराणि ॥ बाले द्वेका
 ण्यविकासभावाद्बभूवः पलाशान्यतिलोहितैर्निर्मलसद्योवसन्तेन समागतानां नखक्षतानां विव न
 स्थलीनां ॥ अत्र पलाशमुकुलानां वक्रत्वलोहित्यसंबंधेन मिमिक्षेन वसन्तनायकसमाग
 तवनस्थस्थलीसंबंधिसद्यः दृत्तनखक्षततादाल्प्यसंभावना उक्ता विषयास्वरूपोत्प्रे
 क्षा पूर्वोदाहरणे निमित्तभूत धर्मसंबंधो गाम्यः इह पातु इति मे दः ॥ नन्विदं शब्दस्य ३६
 स्य दृश्य परत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् उच्यते वास्तुलिपिती वेत्युदाहरणे लेपनकर्तृरूपमा
 नत्वा हे क्रियोपसर्जनत्ववदिह नखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्यापमाबाधकस्याभावा
 त् उच्यते ॥ उपमायां च क्वचित् स्थिते रपिनखक्षतेः सहवत्तुं शक्यतया वसन्तना
 यकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्य विशेषणस्यानपेक्षितत्वादि हतदुपादानं पलाश
 मुकुलानां सद्यः क्षततादाल्प्यसंभावनायां इव शब्दमवस्थापयतीति तदर्थे एव तद्विशेष
 णमाफल्पात् ॥ अस्ति च संभावनायामपीव शब्दः ॥ दूरेति श्रुत्वा देवदत्त इव भाति ॥ पिन ३
 ष्टिवतरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनं ॥ तदा दायकरैर्हिंदुलिपिती वदिगंगनाः ॥ अत्र तैरंगा ३७
 ती २

क्षय १

ग्रेः फेनैः प्रेरणैः चंदनैः स्यैष पणतया लेखते । समुद्रादुत्थितस्य चंद्रस्य प्रथमं समुद्रं तैरेष स्रतानां
कशणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपांनफेनचंदनकृतलेपेनोलेखते ॥ उभयत्र क्रमेण समुद्रोपांन
नगतफेनचंदनैः पुंजीभव नंदिशांधवलीकरणं च निमित्तमिति फेनैः प्रेरणकिरणव्यापन
योर्विषययोस्तनुपादानादनुक्तविषयेऽप्येव रूपोलेखापेक्षां तूपात्तयोः समुद्रचंद्रयोरेव तत्क
र्तृकपेण लेपनं कर्तृकपेण लेपनरूपधर्मोलेखेति मतं तेषां पूर्वोदाहरणे धर्मिणि
धर्म्यंतरतादात्म्योलेखा इह धर्मिणि धर्मसंसर्गात्तेति सदेव गंतव्यः ॥ रात्रौ रेवर्दि
वाचं दोरभावादिव सप्रभुः ॥ भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् स ततो दिते ॥ रात्रौ च रेवर्दि
वाचं द्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशः संर्गे न हेतु रितितस्य तद्धेतुत्वसंभावना सिद्धवि
षया हेतुलेखा ॥ विवस्वतानां यिषते व मिश्राः स्रगो सहस्रेण समं जुनानां ॥ गावोऽपि नेत्रा
परनामधेयास्तेन दमांध्यं खलुनां धकारेः ॥ अत्र विवस्वतास्तं स्वकिरणैः सह जन
लोचनानां नयनमसदेव रात्रावांध्यं प्रति हेतुत्वेनोलेखते इति असिद्धविषया हेतुलेखा ॥
सर्वविधुर्वर्धयितुं पयोधेः शंकेषमेषां कर्मणि कियंति ॥ पयोसिद्धो ग्धिप्रियाविप्र

क्षय २
चंदन

सं ५

५

मोगेसशोककोकीनयनेक्रियंति॥अप्रचंद्रेणकृतं समुद्रस्य वृंहणं सदेवतदनेनकृत
 स्यचंद्रकांतद्रावणस्यकोकांगनावाप्यस्रावणस्यचफलत्वेनोक्षेतद्रुतिसिद्धविष
 याफलोत्प्रेक्षा॥रथस्थितानां परिवर्त्तनायपुरातनानामिववाहमानां॥उत्पत्तिभूमौ
 तुरगोजमानांदिशिप्रतस्थेखरविरुत्तरस्यां॥अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्त्तनमसदे
 वफलत्वेनोक्षेतद्रुतिसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा॥एताएवोत्प्रेक्षाः॥मन्येनांकेध्रुवंप्रा
 योन्ननमित्येवमादिवभिः॥उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्देरिवशब्देपितादृशद्रुतिसिद्धाव्यं
 जकत्वेनपरिगणितानांशब्दानामप्रयोगेगम्यात्प्रेक्षा॥यथा॥त्वकीर्तिर्भ्रमणश्रां
 ताविवेशस्वर्गनिम्नगां॥रूपकातिशयोक्तिःस्यान्तिगीर्वाध्यवसानतः॥पश्यनीलो
 त्यलद्वंद्वान्तिःसरंतिक्षिताःशराः॥विषयस्यस्वशब्देनोल्लेखनंविनाविषयिवाच
 केनैवशब्देनग्रहणंविषयनिर्गरेणेतत्पूर्वकंविषयस्यविषयिरूपतयाध्यवसान
 माहार्यनिश्चयः॥तस्मिन्सतिरूपकातिशयोक्तिः॥यथानीलोत्पलशरशब्दाभ्यां
 लोचनयोःकटाक्षाणांयूग्रहणपूर्वकंतद्रूपताध्यवसानं॥यथावा॥वापीकापिस्फु
 र्जिताप्रयोज्यनिश्चयत्वंआहार्यत्वंतत्त्वंचस्वविशैधिधर्मधर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकनिश्चये
 त्वं॥

क्षयः

 जमकारविरो
 धश्चेतिदिक्कारः॥
 शेषः॥

उपारानं

११

अग्रह
णं

सुसमा
नः

प्रेरयेत्
ग ७

रतिगगनेतस्य रंस्वधमपेद्यासोपानालीमधिगतवतीकांच नीमैंद्रनीली ॥ अग्रे शौलो सुहृतिस्व
गमोचंदनछन्दे चोतत्रयानां सुलभममृतं सन्निधाना सुधांशोः ॥ अत्रवाप्यादिशब्देनोपि
प्रभृतयोनिगीर्णाः अत्रातिशयोक्तौ रूपकं विशेषण रूपके दाशैतानां विधाना मिहापि
संभवोस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थे तेनात्राप्य भेदातिशयोक्तिस्तद्द्रव्यातिशयोक्तिरिति
द्वैविध्यं तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयं ॥ यथावा ॥ सामावेदग्रासेरु
पवनचकोरेऽनुस्मृतः किरंज्योस्त्रामच्छानं वल्लवेलिपाकप्रणयिन उ प प्रा काशग्रं प्र हि णु नयन
तर्क्यप्रनागनाकाशो को यौ लिन हरिणः शीतकिरणः ॥ अत्रकोयंगलित हरिण इत्येकया प्र
सिद्धचंद्रादेरुः ॥ ततउत्कर्षश्च गर्भितः ॥ एवमन्यत्राप्युहनीयं ॥ यद्यप्यनुतिगर्भत्वं सेवसाप
नूवामता ॥ त्वत्सूक्तिषु सुधाशजनृभ्रांताः पश्यंति तां विधौ ॥ अत्रत्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृ
तमित्यतिशयोक्तिः ॥ चंद्रमंडलस्त्वममृतं नभवतीत्यप्यनुतिगर्भा ॥ यथावा ॥ मुक्ताविद्रुममं
रामधुरसः पुष्पं परं धूर्वहं प्रालेयघृतिमंडले खलु नयोरकासिकानां वे ॥ तच्चोदं चोतेशं स
मृद्धिजपुनः पूर्वाचलभ्यंतरे तानीमानि वि कै ल्प यंति तश्चेत्येषां नसादव्यथा अत्राधुरर

कुशला नं सु
मे

सुधाव

नवलकले

पाकः तदनुत्पत्तौ

नवलकले

लिः राजामल

कीतसाकः पु

तिशामः तदु

मेतामित्यर्थः

स एवमधरस इत्यतिशयोक्तिः पुष्परसो नमधुरस इत्यपनुक्तिर्गर्भा ॥ अलंकार सर्वस्वद्व
 तास्वरूपोऽप्रेक्षायां सापनुवत्वमुक्तं ॥ गतास्तु नीरंति मिघट्टनेन ससंभ्रमं पोरविलासिनी
 षु ॥ यत्रोल्लसत्तेन ततिष्ठले नमुक्ता दहासेव विभाति त्रिप्रो ॥ इति ॥ ततस्त्वियानत्रसेदः ॥ शिप्रानामका
 पतनुभ्रुदापनुक्तिर्गर्भा ॥ यत्रफेनततित्वमपनुतं तत्रैवा दहासत्वोऽप्रेक्षायां दिहलुपर्यस्ता
 पनुक्तिर्गर्भत्वं इंदुमंडलादावपनुतस्यामृता देः स्तुत्यादिषु निवेशात् ॥ इदंचपर्यस्ताप
 नुक्तिर्गर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपिसंभवति ॥ तत्रस्वरूपोऽप्रेक्षायां यथा ॥ जानेतिरागादिदमेव विंबं
 विंबस्य च व्याकृतमितो धरत्वं ॥ द्वयोर्विशेषावन्माक्षमाणानां मिश्रमोभूदनयोर्जनानो ॥
 अत्रप्रसिद्धफले विंबतामपनुत्यातिरोगेण निमित्तेन दमयंय धरेतदुत्प्रेक्षापर्यस्तापनुक्ति
 गर्भा ॥ हेतुत्प्रेक्षायां तद्गर्भत्वं प्राकूलिखिते हेतुत्प्रेक्षोदाहरण एव दृश्यते अंधकारे वाध्यहेतुव
 अपनुत्यान्यत्र निवेशितं फलोत्प्रेक्षायां यथा ॥ रवितस्य गजः पप्रान्न तद्गृह्यान्वाधितुं ध्रुवं ॥
 सरोविशतिनस्तानुंगजस्तानं हि निष्कलं ॥ अत्रगजस्य सरः प्रवेशं प्रतिफलेस्ताने फलत्व
 मपनुत्यपप्रबाधनेन निवेशितं ॥ अलमनयाति प्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः ॥ वेदाकाति
 शयोक्तिस्तुतस्यैवाव्यवर्णनं ॥ अन्यदेवास्य

शिप्रानामका
 चननदी

कानुप्रस

परिपटी
णि

गाभीर्यमन्यत्थैर्यमहीपतेः॥ अत्रलोकप्रसिद्धांभीर्योद्यमेदेपिभेदेवर्णितः॥ अन्यैरूप
संपत्तिरन्यावेदग्धाधोऽपि॥ नैषानलिनपत्राक्षीसृष्टिः साधारणीविधेः॥ संबधातिशयोक्ति
स्यादयोगेयोगकल्पनासोधाग्राहिपुरस्थास्यसृष्टांतिविधुमंडलं॥ यथावा॥ कतिपयदिवसेः
क्षयंप्रयायात्॥ वनकगिरिःस्तवासरबसानः इतिमुदमुपयातिचक्रवाकीवितरणशालि
नीवीरुद्रदेवे॥ अत्रचक्रवाक्याः सूर्यस्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतो
षासंबंधेपितसंबंधोवर्णितः॥ योग्ययोगः संबधातिशयोक्तिरितीयेते॥ त्वयिदातशिराजेद्र
स्वर्दुमान्नाद्रियामहे॥ अत्रस्वर्दुमेघादरसंबंधेपितदसंबंधोवर्णितः॥ यथावा॥ अनयोस्तन
वद्योगिस्तनयोजुंभमाणयोः॥ अवकाशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे॥ अत्रमातिशयोक्तिस्या
त्सहत्वेहेतुकार्ययोः॥ जालिंगंतिसमंदेवज्यां पुराश्चपराश्चते॥ अत्रयदाभौव्योशरसंधा
नंतदानीमेवशत्रवः क्षितौपतंतीतिहेतुकार्ययोः सहत्वंवर्णितं॥ यथावा॥ मुंचतिमुंचतिको
त्रांभजतिवभजतिप्रकंपमरिवर्गः॥ हम्मीरवीरस्वदेत्यजतियजतिक्षमामाश्रु॥ अत्रस्वर्दुस्य
कोरात्यागादिकालएविरपुणांधनगृहस्यागादिर्वर्णितं॥ चपलातिशयोक्तिस्तुकोर्यहेतुप्रसक्ति

काशेस्त्रीकुडम
लेखयेसतः

जे॥ यास्यामीत्युदितेतन्यावल्लयोभवदूर्मिका॥ अत्रनायक प्रवास प्रसांजमात्रे पियोचितोति काञ्चयेकाये
 मुखेन दर्शितं॥ यथावा॥ आदातुं सकृदक्षितेपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितंलाक्षारंजनवातेयापि
 सहस्रारक्तं तलं पादयोः॥ अंगानामनुलेपनस्मरणमुप्यत्यतरे दावेहंताधीरदृष्टाः किमन्य
 दलकामोदोपिभारायते॥ यथावा॥ यामिनयामीति धवेवदतिपुरस्ताक्षणेनैवंग्याः॥ गलितानि
 पुरावल्लयान्यपरांण्यपितथैवदलितानि॥ अत्यन्तातिशयोक्तिरूपोर्वापर्यव्यतिक्रमो॥ अग्रमानाग
 तः पश्चादनुनीताप्रियेणसा॥ यथावा॥ कवीद्रोणामासत्प्रथमतश्मेवांगणभुक्कथलदुंगासंगा
 कुलकरिभदामोदमधुराः॥ अमीपश्चात्तेषामुपरिपतिताकुद्रुपतेकदाक्षाक्षीरोदप्रसरदुरु
 वीचीसहचराः॥ एतास्तिस्त्राप्यतिशयोक्तयः कार्यशौर्ध्यप्रत्याभेदार्थः॥ वण्योनामितरेषांवा
 धर्मैक्येतुल्ययोगिता॥ संकुचंति सरोजानिस्त्रैरिणीवदनानिच॥ तदंगमादेवेदृष्टेकस्याचिते
 नभासते॥ मालतीराशभल्लेखाकदलीनांकठोरता॥ प्रस्तुताप्रस्तुतानांवागुणक्रियारूपैक
 धर्मान्वयः तुल्ययोगितासंकुचंतीतिप्रस्तुततुल्ययोगितायामुदाहरणं तत्र प्रस्तुतचंद्रोयैदेका
 लीनतयावर्णनीयानांसरोजानांमैप्रकाशस्त्रैरिणीवदनानांचसंकोचरूपैकक्रियान्वयादर्शितः॥
 उत्तरश्लोकेनाधिकारो कुमार्यवर्णनेप्रस्तुते अवर्णनीयानांमालत्यादीनांकठोरतारूपैकगुणा

द्वे

माहुराणि

विस्तारः

नवयः॥ यथा वा॥ संज्ञातपत्रकं प्रेरान्विता निसमुज्ज्वलं तिष्ठु दपाटलत्वं॥ किं के स्वरं शण्य के कशपिमशो
दिनानि पत्रानि च वृत्तिमयी युः॥ नागं द्रुहस्तास्त्वचि के के शता दकांतरो त्याक दली विशेषः॥ लब्धा
पिलोके परिणो हि रूपं ज्ञाता स दूर्वो रूपमानवाद्याः॥ अत्र ग्रीष्मवृणनेत दीयत्वेन प्रस्तुतानां दिन
नां पत्रानां च एक क्रिया नवयः॥ उरु वर्णने अप्रस्तुतानां करि करीणां क दली नो वे क गुणान्वयः॥
हिना हिते वृत्तितो ल्य मपरा तुल्ययोगिता॥ प्र दीयते पश भूति मित्रशात्रवयो स्त्वया॥ अत्र हिता
हितयो मित्रशात्रवयोः रू रूष्ट भूति दानस्य पराभव दानस्य च भूले घेणा मे दा ध्य वसा या दू नितो
ल्यं॥ यथा वा यश्च निंबं परशुनायश्चैनं मधुसर्पिषा॥ यश्चैनं गंधमाल्या ये सर्वस्य कटुरे वसः॥ अ
त्र छिनत्ति सिंचति अर्चति इत्यध्याहोरे वाक्यानि पूरणीया॥ निपूर्वो दाहरणं स्तुतिपर्यवसायि
इदं निंदापर्यवसायि ति के दः॥ इयं सरस्वती कंठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता॥ गुणोत्तरेः समी
ष्ट्यै वा न्या न्या तुल्ययोगिता॥ लोकपालो यमः पाशो श्रीदः शक्रो भवानपि॥ अत्र वर्णनीयो
राजो राजादि मिलो कपालत्वेन समीकृतः॥ यथा वा॥ संगतानि मृगाक्षीणां न डि द्विलसि
तान्यपि॥ क्षणद्वयं न तिष्ठंति घनार व्यान्यपि स्वयं॥ पूर्वत्र स्तुतिरिदं निंदा॥ इयं काव्या द

वचो
गुणोत्तरे गुण
श्रेष्ठैः समीकृ
तसाम्यविव
क्षितो वचनं
कचः तस्य विपादनमिति यावन् अर्थात् न साधारण धर्मस्य

शो दीर्घता । इमां तुल्ययोगितां सिद्धिरिति चेत्तत्र जन्तुः । यदा ह जन्तुः । सिद्धिरव्याप्तपुत्रेणा
 मकीर्त्यते तुल्यतोक्तये । युवामेवेह विख्यातो त्वं वल्ले जलधिर्जलैरिति मतां तरेष्वत्र वक्ष्य
 माणे दीपकमेवावदंति वर्ण्यो वर्ण्यो नां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः । मदनभातिकलभः प्रतापेन
 महीपतिः । प्रस्तुता प्रस्तुतानां मेकधर्मो न्वयो दीपकः । यथा कलभुनरपालयोः प्रस्तुता प्रस्तुतयो
 र्भानक्रियान्वयः । यथावा । मणिः शालोत्प्लूढः समरविजयी हेति दलितो मदक्षीणो जागः शरदिस
 रितः श्यामैर्पुलिनाः । कलाशेषभ्यद्रुः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाभ्या
 धिषुन्याः । अत्र प्रस्तुतानां नृपाणां प्रस्तुतानां मण्यादीनां शोभे कधर्मो न्वयः प्रस्तुते कनि
 ष्ठः समानो धर्मः प्रसंगादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमोरोपितो दीपो रथ्याया मिवेति दीपसा
 दस्या दीपकं संज्ञायामिति इवार्थे कन्त्ययः । यद्यपि सुवर्णपुष्पां यथ्ये चिन्ति पुष्पास्त्रा
 यः भूरभ्यवृत्तविद्यभ्ययो वा जानाति सेवितुं इत्यत्र प्रस्तुता प्रस्तुतानां युगपद्भूमौ न्वयः । तथा
 पि प्रासंगिकत्वं न हीयते । वस्तुगत्या प्रस्तुतो देशेन प्रवृत्तस्यैव वर्णनस्या प्रस्तुतेऽप्यन्वयान्न हि
 दीपस्य रथ्या प्रासादयोर्गुणपेपकारत्वेन जामात्रार्थे अपि तस्य सूचयति धियाः प्रथ

वर्षमिवाचरतिवर्षति संवत्सरकालसदृशाविरहिणीनारात्रिर्भवतीत्यर्थः ५

मपरिवेषणेनच प्राप्तं गिकुत्वं हीयते ॥ तुल्ययोगितायां लेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाय
हणासर्वादेशेनैव धर्मोक्तिरिति विशेषः ॥ अयं चानयोरप्येव विशेषः ॥ उभयोरनयो रूपमालंका ९
रस्यगम्यत्वाविशेषेपिअत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयमा
वस्तुन तुल्ययोगितायां तु विशेषाग्रहणादेष्टव्यः ॥ इति निविधं दीपकादृत्तौ भवेदादृतिदीपकं ॥
वर्षस्यैवमालेयं वर्षेयैषा ॥ १ ॥ चत्रावरी ॥ उन्मीलितिकदंबानिस्फुटंतिकुटजोद्गमाः ॥ वर्षइवकासर
माघंतिचातकास्तसामाघंतिचं त्रिरावत्ताः ॥ दीपकस्थानेकोपकारार्थकतया दीपस्थानीयस्यत्रा
दस्यार्थस्यकाउपयोर्वा आरुतोन्निविधमादृतिदीपकं क्रमेणार्धत्रयेणोदाहरणानि ॥ यथावा ॥
उत्कंठयति मेनांमालावर्गेकलापिनांयुनां चोत्कंठयत्यद्यमानसंमकरचक्रः ॥ शमयति जलधरा
धाराचातकधूनां नृपं चिरोपनतां क्षपयति हवधूलोचनजलधाराकांतिनां प्रवासरुचिं ॥ वदनेन
निर्जितं तव निलीयते चंद्रविंबमं बुधरे ॥ अरविंदमपि सुंदरं निलीयते पाथसां पुरे ॥ एवं चादृ
त्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वात्तावैपि दीपकछायास्तमात्रेण दीपकव्यपदेशः ॥ वाक्य
योरेकसामान्यप्रतिरूपमाप्ततातोपेन भ्राजते सूरः ॥ भूरभ्यापेन राजते ॥ यत्रोपमानोपमेयं

वर्षइवकासर
इवाचरति

परवाक्य

५८

ऊर्ध्वकैर्गुह
रणीत्यर्थः ॥

योरेकः साधारणाधर्मः पृथक्^{दि} दिश्यते सा प्रवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्याधे उपमा समानधर्मो
 स्यामिति व्युत्पत्तेः ॥ यथा ज्ञेयं जित इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथक् सिद्धपदा
 भ्यां निर्दिष्टः ॥ यथा वा स्थिरशरीरलीलुगुणवत्तरिव लब्ध्या न बाध्यते । रत्नदीपस्य हि शिखा
 वात्ययापिन नाश्रयते । यथा वा ॥ तत्रामृतस्योदनि पोटपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यादि छति ॥
 स्थितेरविं देमकरंदनिर्भरे मधुव्रणेने क्षुरं हि वी क्षते । अत्र यद्यप्युपमेयवाक्ये अनिच्छा उप
 मानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानहे
 त्यादिच्छा पूर्ववत् वीक्षाप्रतिषेधो यमनिच्छायां पर्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयं ॥ अथोदतिः
 प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा ॥ प्रतिवस्तूपमा तु प्रस्तुता प्रस्तुतानामिति विशेषः ॥ आद्युत्तिदीपकं
 वै धर्म्येणानभवति प्रतिवस्तूपमा तु वै धर्म्येणापि दृश्यते यथा ॥ विद्वानेव हि जानाति विद्वत्
 न परिश्रमं । न हि वंध्या विजानाति गुर्वी प्रसवे वेदनां ॥ यदि संति गुणाः पुसां विकसं येव ते स्य
 यं । न हि कस्तूरिकामोदः रापथेन विभाव्यते । चेत्विं वप्रतिविवत् दृष्टं तस्तदलं कृतिः ॥ त्व
 मेव कीर्तिमान् राजनू विधुरे वहि कांतिमान् ॥ यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोः भिन्ना वेव धर्मो वि

५४ अयं चानयो
 रपरविशेषः

वप्रति विं यभावनेति दिष्टौ तत्र दृष्टांतः। त्वमेव कीर्तयामि तत्र कीर्तयामि कां त्या विं व प्रति विं वभावः॥
 यथावा। कामं नृपाः संतु सहे सौ शो न्ये राजन्वती माहुरने नभूमि। नक्षत्रं ताराग्रहसंकुला
 पिज्योतिष्मती चंद्रमसे वरात्रिः॥ यथावा॥ देवी वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं तं जानी
 ते नितरामसौ गुरुकुलं क्लृष्टा मुरारिः कविः॥ अक्षिर्ले चित एव वा नरभेदेः किं त्वस्य गंभीरता
 मातीलः निमग्नपीवरत्ननुजीनातिमंथाचलः॥ न न्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव ध
 र्म इति प्रतिवस्तुपमायुक्ता॥ मेवं। अचेतने मंथाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन न प्रजानातीत्यनेन
 सागराधस्तत्त्वावधिपयंत संस्पृशेति मानस्य विवक्षितत्वात्॥ अत्रोदाहरणे पदारुणि दीपका
 दिशेषः॥ पूर्ववत् प्रस्तुता प्रस्तुतविषयत्वेन द्रष्टव्यः। वेधर्मोणाप्ययं दृश्यते। कृतं च गवा
 मिमुखं मनस्वयादिमन्यदेवं निहताभ्यनोद्विषः। तमांसि लिङ्गं तिहितावदं भुभान्तया वरा
 यास्य दयादिमौलितां। वाक्यार्थयोः सदृशयोरेक्यारोपो निदर्शना। यदा तुः सोम्यता सेयं
 पूर्णोदोरकता। अत्र दातु पुरुषसोम्यत्वस्य उपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णोदोरकत्वं क्वत्वस्य उप
 मानकक्यार्थस्य च यत्त छब्दाभ्यामेक्यारोपः॥ यथावा। अरंण्यरुदितं कृतं शिवशरीरम्

दर्शितं स्थले अमवरोपितं सुचिरमुषिरेव धितं ॥ अथ पुच्छमवरोपितं बाधिरूपेण जायते ॥
 धृतो धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः ॥ अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां च यत्
 न्यामेक्यारोपः ॥ पदार्थवृत्तिमप्येव दंयं न्यां निर्दर्शनां ॥ तन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलांबुज
 मनोः ॥ अत्रनेत्रयुगले नीलांबुजगतलीला पदार्थो रोपो निर्दर्शनां वियोगे गोडनारीणां यो गंड
 तलपांडिमा अदृश्यतसखजेरीमंजरीगर्भरेणुषु ॥ पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपान धर्मा रोपः ॥
 इह रूपमाने उपमेय धर्मा रोप इति भेदः ॥ उभयत्राप्यन्य धर्मस्यो न्यत्रासंभवेन तत्तद्वत्समा
 न धर्मान धर्माक्षेपादोपम्यपर्यवसानं तुल्यं इयं पदार्थवृत्ति निर्दर्शनाल्ललितो मेपेति
 जयदेवेन व्याहृता ॥ यद्यपि वियोगे गोडनारीणां मिति श्लोकः प्राचीनो वाक्यार्थवृत्ति
 निर्दर्शनायामुदाहृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मिणो रेक्यारोपो वाक्यार्थवृत्ति निर्दर्शनां ॥
 उपमानोपमेययोरेक्यतरस्मिन्नन्यतर धर्मारोपः पदार्थवृत्ति निर्दर्शनेति व्यवस्थामा
 भित्यास्माभिरयमिहोदाहृतः ॥ एवं च ॥ त्वई सति शिवदातव्यं स्मदभ्यर्थितान्नामितर
 मनुसरंतो दर्शयंतो धिमुद्रां च रमचरणपीते दुग्धहं दोषु कामाकरभमनुसरामः का
 वा

मा

यि १६

कामधेनोऽस्मितायां । दोष्योतितीर्थे वोष्पाक्षिनुष्टुवुः स्व दुणार्णवं । इत्यादिषु वाक्येन दोषो वोपि
 वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शनाविशिष्टयोरेक्यारोपसदृशा द्वौ क्यार्थयोः सदृशयोरितिलक्षणावा
 क्ये वाक्यार्थत्रायेन विंबप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मिणोर्वि
 बक्षितत्वात् ॥ **पंचराजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहं** । पंचाननपरिष्वंगो व्यालीव दन्तु
 वनमित्यत्र प्रस्तुतप्रस्तुतवृत्तान्तयोरेकैकपदोपात्तत्वेपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायानक्षतिः तयो
 र्विंबप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यापाररूपत्वादिति । अतएव निदर्शनायाः रूपकादे
 दः । रूपके **विशिष्टयोरेवमुखचंद्रादिकयोरेक्यारोपः** । अं प्रिदं जे हरे **धर्ममुक्तिप्रोबुलिनि**
 ग्रहे विधि विष्टरप प्रस्यनाल दं जे मुदेस्तवः । इति विशिष्टरूपकोदाहरणे धिने विंबप्रति
 विंबभावापन्नवस्तुविशिष्टताविधातुविष्टरकमलम्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपा
 दनार्थमेव तत्र विशेषणोपादानात्प्रयत्नः । सौम्यलेख्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु दातृपूर्णे
 दादीनामानंदकरत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्विंबप्रतिविंबभावाभावात् । यत्र तु विषयविषयि
 विशेषणानां परस्परसादृश्येन विंबप्रतिविंबभावोक्तिः । **जोस्नाभस्मदुरणधवलावि**
भ्रतीतारकास्पीयंतर्धानव्यसनरसिकाशत्रिकापालिकीयं । दोषाद्वीपं भ्रमति दधती च ।

कीकसंकुल्य
 मस्ति चेत्यम
 रः ॥

विशिष्टादिपदविषयस्य सत्त्वादिपदिकी
कालिकी रूपविषयिणश्च

द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धं जनपरिमलं लोचनस्य चलेन । इति सावयवरूपकोदाहरणतना
पि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवैक्यारोपः । ननु जोत्स्नादिविशिष्टरूपेण
क्यारोपोऽस्ति तस्माद्वाजसे वामनुष्ठाणामित्यादावपि वाक्यार्थे वृत्तिनिदर्शनेति युक्तं । मनां त
रे विहपदार्थे वृत्त्यैव दर्शनया भाव्यं । अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया सत्सदर्थयोः नश्य
द्राजविरोधीति क्षीणं वंदोदयेतमः । उदयनेव सविता पद्मे घर्षयति ध्रियं । विष्णोर्वयस्य समृद्धि
नां फलं सुहृदनुग्रहं । कस्यचिद्विचित्रक्रियया विशिष्टस्य स्वक्रियया परान्तरस्य सतः सतो
वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां निदर्शनामाहुः । असदर्थबोधने उत्तरार्धमुदाहरणं
तत्र नश्येत्तदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्यमानत्वादप्रयोगः । ततश्च राज्ञा
चंद्रेण सह विरुध्य स्वयन्नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टान्तभूतया
अन्योप्येवं राजविरुद्धश्रेयसिदित्यनिष्टपर्यवसायिनमर्थबोधयदेव नष्टमिति निबोध
नादसदर्थनिदर्शनात् तथा उत्तरश्लोके सविता स्वोदयसमसमयमेव पद्मे पुलक्ष्मीमा
दधानः स्वयाप्यलक्ष्म्या धानक्रियया परान्तरसमृद्धिनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रे
यस्करमर्थबोधयन्निबोधयति सदर्थनिदर्शनात् । यथावा । उन्नतं पदमवाप्य यालघुह
लये वसते दिति ध्रुवं । शैलशेखरगतः पृथङ्गोऽस्माकं तधुनः पतत्यधः । अत्र गि

संद

शिरोस्वरः गतो रुष्टि विंदु गणो मंदमारुत मोत्रेणापिकं पितः ॥ पतंति ह्युद्योत नूनपद प्राप्तिः
 पतनहेतु इत्यसदर्थे बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थे निदर्शना ॥ चूडा मणि पदे धने यो देवं रविमा
 तं गतं ॥ सम्यक् कार्यं तिथेयीति बोधयन् ग्रह मेधिनः ॥ अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन् नुदया
 चलः स्वनिष्ठं रवि धारण क्रियया समागतानां सतामेवं ग्रह मेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति
 सदर्थे बोधयन्निबद्ध इति सदर्थे निदर्शना ॥ अत्र केचिद्वाक्यार्थं रतिपदार्थं रति निदर्शनाह
 यं असंभवद्वस्तु सर्वं धनिबंधनमिति तृतीयोत्संभवद्वस्तु संबंधनिबंधनेति च व्यवहरंति ॥
 तथा हि ॥ आद्ये निदर्शनायां वाक्यार्थयोरेक्यो संभवः ॥ अतोऽसाम्ये पर्यवस्यति द्वितीयनिद
 र्शनायामपि अन्य धर्मो न्यत्रासंभवान् ॥ धर्मिणोऽसाम्ये पर्यवस्यति तृतीयनिदर्शनायां तु स्व
 क्रियया परान्तरितसदर्थे बोधनं संभवदेव समतां करोति बोधयन् ग्रह मेधिन इत्यादौ कारी
 षो गिर ध्यापयतीति वत्सामर्थो वरणेण च ॥ प्रयोगः न तत्र यथा कारी षो गतिः शीतो पतयनेन
 बद्धेन ध्ययनसमर्थान् करोति ॥ एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन ग्रह मेधिन उक्तबो
 धनसमर्थान् करोति ॥ यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयति ॥ एवं ग्रह मेधी समागा
 तं संतमुचित पूजया संभावयेदिति ॥ अतः संभवति बोधनसंबंध इति ॥ व्यतिरेको विज्ञाप्ये दुप

म

गभी

मानो यमेय योः शैलाद्वोन्नताः संतः किंनु प्रहरति को मलाः। अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यति
 रेकः। यथावा। पल्लवतः कल्मतरो रेव विशेषः करस्यतेवी रभृषयतिकर्णमेकः परमस्तवृणं
 तिरसुरुते। तन्यूनत्वपर्यवसायी यथा। रक्तस्वन्नवपल्लवे हर्मपि भ्लाद्यैः प्रियायागुणैः
 त्वामायांति शिली मुरवा स्मर धनुर्मुक्ता स्तथामामपि॥ कांतापादतला हतिः सवमुदेतद्वन्ममा
 प्यावयो सर्वतुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः स्तः॥ अनुभवपर्यवसायी यथा॥ दृढतर
 निबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य॥ रूपणस्य रूपाणस्य च केवलमाकांक्षर
 लोभेदः॥ सहोक्तिः सहभावश्चेत्तु पश्चात्सने जनरंजनः॥ दिगंतमगमतस्य कीर्तिप्रत्यर्थिभिः सह॥
 यथावा। छायासंश्रयते तत्केविटपिनां भ्रांतेव पांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता गत्वानेव
 मीनैः सह॥ आवा मत्यहि मोशुदीथिति रपेः सव्येवल्लोकेः समो निद्रा गर्भे गृहं सह प्रविशति कूटं
 तेव कांता जनेः॥ जन रंजन इत्युक्तेः अनेन सार्धं विहरां बुरा शेरिया दोन सहोक्ति रत्नकारः वि
 नोक्तिश्चेद्दिना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते॥ विद्या दृष्ट्यापि सावद्या विना विनयसंपदं॥ यथावा॥
 यश्चराग्रं न पश्येत्तु यंचराग्रं न पश्यति॥ निंदितस्त्वपवेच्छो के स्यात्साप्येनं विगर्हते॥ अत्ररा
 मदर्शनं विना निदिंतत्वं विना राब्दमंतरेणापि प्रदर्शितं॥ तच्च किंचिद्दिनारम्यं विनोक्तिः सा

पिकथ्यते विनाखलैर्विसालेषा राजेन्द्र भवतः सभा ॥ यथावा ॥ आविर्भूतेश शिनि तमसामुच्यमा
 नेवरात्रिर्नैवास्या चिह्नं न भुज इव छिन्न भूषणं धूमः ॥ मोहेनांतर्वेदं नुरियं लक्ष्यते मुक्त कला
 गंगाशेधः पतनकुलुषा गृह्णीत वप्रसादं ॥ अत्र नमः प्रभृती विनो निशा दीनां रम्यत्वं विना
 शब्दमंतरेण दर्शितं ॥ समासोक्तिः परिस्पृतिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत् ॥ अथ मेंद्रीमुखं पश्य
 रक्तभ्रुवृत्तिचंद्रमाः ॥ यत्र प्रस्तुतं वृत्तांतं वर्ण्यमाने विशेषण साम्यबलादप्रस्तुतापि परिस्पृ
 तिसिद्धिः समासोक्तिरलंकारः ॥ समासेन संक्षेपेण प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात् ॥ उदाहर
 णमयमेंद्रीति ॥ अत्र चंद्रस्य प्राची प्रारंभः संबद्धलक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखशब्दस्य प्रारंभ
 वदनसाधारण्याद्रक्तशब्दस्यास्य कस्य साधारण्यात् चंद्रवती यस्य प्रस्तुता घे संबंध
 मात्र परस्य शक्यार्थोत्तरसाधारण्यात् चंद्रमः शब्दगत पुलिंगेन ऐंद्रीगत स्त्रीलिंगेन
 तत्प्रतिपाद्येदं संबंधितेन चोपस्कृता ॥ अथ विनिता सक्तपुरुषांतः प्रतीयते यथावा ॥ व्या
 वलाकुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावली प्रेरवकुंडलशोभिगांडयुगलं प्रस्वेदिवक्त्रां
 कुजां ॥ राभ्यदत्तभरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया यस्मात्कुंडुकासादे रंभुभगया संसेव्य
 सेतुती ॥ अत्र कुंडुके वृत्तांतं वर्ण्यमाने व्यावलाकुचभारमित्यादिक्रिया विशेषण साम्यात्

मानवेनेस्व
 नि

वृत्तांतस्या

दप्रस्तुत

६

विपरीतरनासक्तनयिकस्तान्तः प्रतीयते पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह साधारणानि नीतिभे
 दः सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते ॥ यथा ॥ पुरायत्र श्रोतुं पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यो
 संयातो घनविरलभावः क्षितिर्हो बहो दृष्टं कालादप रमिव मन्येव न मिदं निवेशो लानां
 तदिदमिदं दृष्टं दृष्टं ॥ अत्र वर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुंबविषुधनसंतानादिसम
 ध्यसमद्विविपर्योसप्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेहेतांतः प्रतीयते ॥ अत्र च विशेष
 णसाम्यात् सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतं तत्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रकृते विशेष्ये तत्समाश्रयो
 पार्थसर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरंभगोचरत्वायोगात् ॥ ततश्च समासोक्तावप्रस्तु
 तव्यवहारसमारोपश्चकारुताहेतुः ॥ नतु रूपक इव प्रस्तुते अस्तु तत्तत्समाश्रयोप्यासि प्र
 मुखचंद्रस्य त्रमुखचंद्राशेषहेतुचंद्रपदसमभिव्याहरवद्रक्तभ्रुवतिचंद्रमाद्व्या
 दिसमासोक्त्युदाहरणे चंद्रादौ जायताद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहराभावात् स्या
 निरीक्ष्य विधुन्तयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ॥ धारा निपातैः सह किं नुगं
 तश्चंद्रायमित्यार्तेतरं रास ॥ इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते प्रस्तुतं

क

आरोपः

दिवद

यसमारोपगमस्याप्यभावात् ॥ तत्र विद्युन्वयनैरित्यत्र मिरीक्षणानुगुण्यदुत्तरपदार्थप्रधानमयूरयं
सकादिसंमासव्यवस्थितौ नैतदुत्तरपदार्थभूतेनयनान्वयानुरोधात् पयोदेनुक्तमपि दृष्टुं पुरुषत्व
रूपं गम्यमुपगम्यतौ न चेहन्तथा निरीक्षणवत्त्वय्यागते किमिति वेपल एष सिधुरिति श्लोके
स्तु वृत्तां प्रस्तुता साधारणवृत्तां न उपातोस्ति ॥ नापि श्लिष्ट साधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्र
स्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोः अप्रस्तुतवृत्तांतस्तु नापि तस्य विद्युन्वयनवत्साधान्यमस्ति ॥ येन तदुत्तर
धान्यत्वं सेतुमंथ ॥ इदं त्रैव प्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेत्तस्माद्विशेषणसमर्पिता प्रस्तु
तव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुता हेतुः ॥ यद्यपि प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोः श्लिष्ट साधारणवि
शेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयो रिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयादस्ति समप्राधान्यं
तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्नाप्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपौ गीकार्यः ॥ तथा हि यथा प्रस्तु
तविशेष्यं प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता तथैव प्रस्तुते पिजारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययो
ग्यता एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयो रन्यतरस्या वर्यमारोपेभ्युपगंतव्येभ्यस्तैव
प्रस्तुते प्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपश्चारुता हेतु रिति युक्तं ॥ नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य ग
म्यत्वं समासोक्तिः विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवृत्तिना अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तिरित्य

न इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् प्रस्तुते श्लिष्टमाधारणादिविशेषणस
 मर्पितानुरागपूर्वकवदनचुंबनाद्यप्रस्तुतवृत्तांतसमारोपमात्रस्य चारुता हेतुत्वाभ्युपगमेन विशेष
 षणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणादिते चेद ॥ उच्यते स्वरूपेण प्रस्तुतवृत्तां
 तस्यारोपानवारुता हेतुः किं त्वप्रस्तुतकामुकादिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः तथाभू
 तस्यैव रसानुगुणत्वात् ॥ न च तावदवगमने विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति तत्र श्लेषादिमहिम्ना वि
 शेषणपदेः स्वरूपतः समर्पितेन वदनेनादिना तसंबन्धिनिकामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीय
 त्वानुसंधानं न तत्र भवति यथा स्वरूपतो दृष्टे न जाभ्यादिना तसंबन्धिनिराज्ञादौ स्मार्तिरे पुनर
 भ्वादेतदीयत्वानुसंधानवदिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्या प्रस्तुतव्यंजनस्यापे
 क्षा अतएव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप
 इत्येव प्राचीनानां प्रवादः कंदुके व्यावृत्तात् कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुक्तं
 बंधित्वेनैव समारोपणीत्वात् ॥ स्वरूपतः कंदुके पितस्य सत्वेनासमापणीयत्वात् ॥ किंच सा
 रूप्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायां समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपार्थस्याप्रस्तुतवृत्तांत रूपेणैव
 गम्यतातेन रूपेण तस्य समारोपसिद्धेरन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्ष

अप
चुंब

सो

२०

णमिति विभावनीयं ॥ अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ॥ सुधांशुकलितो तं स स्तापं हवतुवः
 शिवः ॥ अत्र सुधांशुकलितो तं स इति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायं ॥ यथा तव प्रसादात्कु
 सुमायुधो पिसहायमेकं मधुमेवलब्ध्वा ॥ कुर्यात्तरस्यापि पिनाकपाणे धैर्यं चतुर्के मम धन्विनो
 ये ॥ अत्रापिनाकपाणे इति हरविशेषणं कुसुमायुध इत्यर्थे लभ्या हर्म्यविशेषणं च सारा
 सारयुधत्वाभिप्रायगर्भं ॥ यथावा ॥ सध्वान्शुचिनिधानस्य हृतघ्नस्य विनाशिनः ॥ शरीरक
 स्यापि हृतमूढाः पापानि कुर्वते ॥ अत्र शरीरविशेषणानितस्य हेयत्वे नासंरक्षणीयत्वाभिप्रा
 यगर्भाणि ॥ यथावा ॥ यां सनेकतया स्थितं श्रुतिगुणं जन्मी न वल्मीकितो नाप्तो नाभवमव्युत्त
 स्य सुमहद्ग्राह्यं वनाभाषिषं ॥ चित्रार्थं न हृत्कथा मवकथं सुत्राभिनासंगुरुदेवत्वं गुणं
 दवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयां ॥ अत्र श्रुतिगणं नृणां स्मृत्यादीनि विशेषणानि स्वस्मिन् व्यासा
 यसाधारणकार्यप्रतिषेधमुखेन नाहं व्यास इत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राघोदाहरणयोरेकैकं
 विशेषणं समनंतरयोः प्रत्येकं बहु निविशेषणानितत्रापि प्रथमो दाहरणे सर्वाणि विशेषणान्ये
 कामभिप्रायगर्भाणि पदार्थरूपाणि च द्वितीयो दाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चे
 ति भेदः ॥ तेषु व्यंग्यार्थसद्भावपिन ध्वनिव्यपदेशः ॥ तापहरणे मम मथस्यैकं मुख्यन्यायेन स

माङ्गल्यं
 सप्तमेशान्
 तिधातुः

र

वामलूरुतः

र्वधान्विधेये भंजकत्वे शरीरक्षणाद्ये पापमाचरतां मृदत्वे स्वस्य वर्णे नीयराजगुणकथनाशक्तत्वे
 च वाच्य एवोपस्कारकत्वादत्ते एव व्यंग्यार्थस्य वाच्यपरिहरत्वात्परिहरइति नामास्यालंकारस्थ ॥
 केचित्तु निष्प्रयोजकविशेषणोपन्यासेषु छद्मार्थदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषा
 भावमात्रं न कश्चिदलंकारः ॥ एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासः परं वेचि-यविशेषणा
 रत्परिहरइत्यलंकारमप्येपरिगणितइत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु अनेकविशेषणोपन्यास एव परि
 करइति न नियमः श्लेषयमकादिषु छद्मार्थत्वं दोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य सामि
 प्रायस्य विन्यासे विच्छिन्ने विशेषसङ्काशपरिहरत्वापपत्तेः ॥ यथावा ॥ अतिर्जयेत निजां यदि देवता
 मुपायत भवते जुषते प्यद्यं ॥ क्षितिभृते वसदेवतकावयं वनवतानवता किमहिं दुहा ॥ अत्र पुरुह
 न पूजोद्युक्तामंदादीन् प्रतिभवंतः कृच्छस्य वाक्ये गोवर्धनगिरिरेवास्माकं रक्षो कृत्वेन देवतामिति
 स एव पूजनीयः ॥ नारक्षकः पुरुहूत इत्येवं परं वनवतेति गोवर्धनगिरिरेविशेषणं काननवत्त्वान्नृ
 रादिमत्वाच्च पुष्पफलमूलतृणजलादिभिरारण्यकानामस्माकं अस्मदुनानां वगवामयमे
 व रक्षक इत्यभिप्रायगर्भः ॥ एवमत्रैकस्यापि सामिप्रायविशेषणविन्यासस्य विच्छिन्ने वि
 शेषवशादलंकारत्वसिद्धावन्यत्रापि सुधांशुकलितो न संसृष्टादौ तस्यात्मलाभो न क्षिनि

वृत्तास्तु

वार्थते अपि च एक पदार्थ हेतुकं काव्यलिंगमलंकार इति सर्वसंमतं ॥ तद्देकस्यापि विशेषणस्य सापि
प्रायस्यलंकारत्वं युक्तमेव ॥ **अभिप्राये** विशेष्यतु भवेत्परिकरांकुरः ॥ चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देव
श्चतुर्भुजः अत्र चतुर्भुजः इति विशेष्यं पुरुषार्थं चतुष्टयं दाता न सामर्थ्योभिप्रायगर्भे ॥ यथावा ॥
फणीद्रुस्तगुणान्वक्तुं लिखितुं हेहयाधिपः ॥ द्रष्टुमाखंडलः साक्षात्काहमेष कते गुणाः ॥ फ
णीद्रु इत्यादिविषोष्यपदानि सहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ नानार्थसंश्रयश्लेषावर्ण्या
वर्ण्योभयाम्भितः ॥ सर्वदोमाधवः पायासयोगंगामदीधरत् ॥ अज्जेनत्वन्मुखंतुल्यं हरिणा
हितसक्तिना ॥ उच्चरद्गुरि कीलालः श्रुश्रुमेवाहिनीपतिः ॥ अनेकार्थशब्दविन्यासश्लेषः ॥
सचत्रिविधः ॥ प्रकृतानेकविषयः अप्रकृताने विषयः प्रकृता प्रकृतानेकविषयः ॥ सर्वदेत्यादि
नाक्रमेणोदाहरणानि ॥ तत्र सर्वदोमाधव इति स्तोत्रव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोर्कीर्त्तनं प्रकृ
तश्लेषः ॥ अजं कमलमज्जश्वं द्रुस्तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्त्तनं इत्यप्रकृतश्लेषः ॥ वाहि
नीपतिः सेनापतिः समुद्रश्च तत्र सभितोरास्त्रप्रपातोऽत दुधिरस्य सेनापते रेववर्णेन प्रकृत
तमिति प्रकृताप्रकृतश्लेषः ॥ यथावा ॥ त्रतः काकोदशेयेन द्रोग्धापिकरुणात्मना ॥ पूतनामार
णरव्यातः समेक्तशरणं प्रभुः ॥ नीतानामाकुलीभावं धनुष्ये भरी शिखिलीमुखे ॥ सदृशे वनवृद्धे

२२

नांकमलानां तदीक्षणे ॥ अस्मद्वदयमारूढः कांतिमान्दूरैर्मंडलः ॥ राजा हरतिलोकस्य ह्यं मृदु
 मिः करैः ॥ अत्राद्ये सोतव्यत्वेन प्रकृतयो रामरूढयोः श्लेषः ॥ द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृत
 योः पप्रहरिणयोः श्लेषः तृतीये रात्रिवर्णेन प्रस्तावे प्रकृतस्याप्रत्ययो दितचंद्रस्याप्रकृतस्य न
 वाभिषिक्तं नृपतेश्च श्लेषः ॥ यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषो दाहरणे दैशेक्ति मूलध्वनिमिच्छति
 प्रांचः ॥ तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्य उपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं नत्वप्रकृतार्थ
 स्येव व्यंग्यत्वाभिप्रायं अप्रकृतार्थस्यापिशक्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यभावेन व्यक्त्यनपे
 क्षत्वात् ॥ यद्यपि प्रकृतार्थप्रकरणबलान्न श्रद्धितिवुद्धिस्थिते सत्येव पञ्चान्न पतेः ग्राह्यधना
 दिवाचिनां राजकरादिपदानां अन्योन्यसन्निधानबलान्न तद्विषयशक्त्यंतरान्नेष पूर्वकमप्र
 कृतार्थः स्फुरेत् ॥ नैतावता तस्य व्यंग्यत्वं शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्षणात् ॥ पर्य
 वसिते प्रकृतार्थाभिधाने पश्चात् स्फुरति चेत् ॥ कामंगुलश्लेषो भवतु अस्ति वा न्यत्रापि गू
 ढश्लेषः ॥ यथावा ॥ अथ मिति जरढाः प्रका मंगुवीरैर्लघुविलंबिपयोधरो परुद्धः ॥ सत
 तमसुमतामगम्यरूपाः ॥ परिणतैर्दिक्कुरिकास्तटीविभर्ति मंदमग्निमधुर्यमोपलादशि
 तभ्रमथुवापवतमः ॥ दृष्टयस्तिमिरजं सिषे विरे दोषमोषधिपतेरसन्निधौ अत्र हि तमा

ग्य

२३

२३
इति

वः

१ विलक्षणं पदभंग

रादसंगश्लेषः सर्वदोषाधिगंगं गंगारिणा हितसक्तिनेत्यादिषु परस्परं मध्येपक्ष्यनानार्थको
डीकारासंगश्लेष इति तत्र सभंगः श्लेषः शब्दालंकारः असंगश्लेष स्वार्थालंकारः इति केचि
त उपपन्नमपि शब्दालंकार इति अन्ये उपपन्नमपि अर्थालंकार इति स्वामि प्रायः ए
तद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां दृष्टव्यं ॥ अप्रस्तुतप्रशंसायाः सायत्र प्रस्तुताश्रया ॥ एकः
द्वितीयाकुंतेषु योन्यां कान्ता न्याचते ॥ यत्र प्रस्तुतवृत्तान्तवर्णने प्रस्तुतावगतिपर्यवसायित
प्रस्तुतप्रशंसा लंकारः ॥ अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुता प्रस्तुतयोः सं
बंधे सति भवति संबन्धस्य सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावो वा संभवति ॥ तत्र
सामान्यविशेषभावो सामान्या विशेषस्य विशेषाद् सामान्यस्यावगतौ द्विविध्यं कार्यकारण
भावोपकार्यकारणस्य कारणद्वौ कार्यस्यावगतौ द्विविध्यं सारूप्यत्वे को भेद इत्यस्याः पंच
प्रकाराः यदाहुः ॥ कार्यनिमित्ते सामान्यविशेषे प्रस्तुते सति ॥ तदन्यस्य वचः स्तुत्ये तुल्यस्य
तिव पंच ध्येति तत्र सारूप्यनिबंधना प्रस्तुतप्रशंसा दाहरणं ॥ एकद्वितीति अत्र प्रस्तुत
स्य चान्वस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्स रूपेण द्रष्टव्यो याचनां निरुत्तेमानि निप

पूर्ववैधेयबालिशाल्यमरः ॥

येवस्यतियथावा ॥ आबद्धं त्रिमसटलटीलां सभित्तिशरोपितो मृगपतेः पदवीयदिश्वा ॥ मते
भक्तुं मतटपाटनं लुपटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणा धिपस्य ॥ अत्र भुनक्तस्य निंदा निंदनीय
त्वेन प्रस्तुते तत्स रूपेण त्रिमवेषयवहारमात्रेण विदुतामपि नयति वैधेये पर्यवस्यति ॥ यथावा ॥
अंतरूढिद्राणि भूयो सिक्कं कावहो बहिः कथं कमलनालस्य भाभूवन्मंगुरागुणाः ॥ अ
त्र कमलेनालवृत्तान्तवर्णनेन तत्स रूपेण बहिः खलेषु जागत्सु भ्रान्तपुत्रादिभिरंतः कलहं कुर्वणे
पुरुषपर्यवस्यति ॥ एवं चलक्ष्यलक्षणयोः प्रशंसा शब्दस्तुतिनिंदा साधारणस्वरूपं कृति
न मात्र परो द्रष्टव्यः ॥ सामान्यनिबंधना यथा ॥ विधाय वेरं सामवेनरो रोयु दासते ॥ निंदि
त्यादविषे कक्षे शरत्तेते सिमारुतं ॥ अत्र प्रागेव सामवे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादिना वर
द्वितीयाकुंतेषु योन्यां कान्ता न्याचते ॥ यत्र प्रस्तुतवृत्तान्तवर्णने प्रस्तुतावगतिपर्यवसायित
प्रस्तुतप्रशंसा लंकारः ॥ अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुता प्रस्तुतयोः सं
बंधे सति भवति संबन्धस्य सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावो वा संभवति ॥ तत्र
सामान्यविशेषभावो सामान्या विशेषस्य विशेषाद् सामान्यस्यावगतौ द्विविध्यं कार्यकारण
भावोपकार्यकारणस्य कारणद्वौ कार्यस्यावगतौ द्विविध्यं सारूप्यत्वे को भेद इत्यस्याः पंच
प्रकाराः यदाहुः ॥ कार्यनिमित्ते सामान्यविशेषे प्रस्तुते सति ॥ तदन्यस्य वचः स्तुत्ये तुल्यस्य
तिव पंच ध्येति तत्र सारूप्यनिबंधना प्रस्तुतप्रशंसा दाहरणं ॥ एकद्वितीति अत्र प्रस्तुत
स्य चान्वस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्स रूपेण द्रष्टव्यो याचनां निरुत्तेमानि निप

द्रवाक्ये मादेव दूषणपरपूर्वे प्रस्तावना नुसारणञ्च रणव्यतिभासवति न तु मृदुरितिसा
मान्यवक्तुये तस्यैवापनार्थमप्रस्तुता विरोधोपनिहितः ॥ एवं ब्रह्मव्यादिषु सामान्यतः कचि
दर्थे प्रस्तुतः ॥ इदं रणार्थं अप्रस्तुतकथाविशेषो दाहरणं विधेयमेवाप्रस्तुतप्रसंसादृष्ट्या
कारणनिबन्धनायथा ॥ इतः सारमिवेंदुमंडलं दमयंती वदनायवेधसावृतमभ्यविलंबिलो
क्यते ॥ चतुर्गंभीरुवनीरवनीलिम ॥ अत्रा प्राकारणिके दुमंडले गततया प्रेक्ष्यमाणेन दमयं
ती वदनिर्माणा र्थे सारांशहरणेन तत्कार्यरूपो वर्णनीयतया प्रस्तुतो दमयंती वदनगतो लो
कोत्तरसौंदर्यविशेषः प्रतीयते ॥ यथा वामदीयवरदारजस्तवे ॥ आश्रित्य नूनममृतपु
लयः पदंते देहक्षयोपनातदिव्यपदाभिमुख्याः ॥ लावण्यपुण्यनिचयं शुद्धदिव्यदा
स्य विन्यस्ययां ॥ निमिहिरं प्रतिमासं पिन्नाः ॥ अत्रा प्राकारणिकचंद्रगततया प्रेक्ष्यमा
णेन लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलोचन्यः ॥ शालिल
मनन्यमुखसाधारणं भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते ॥ तथा हि चंद्रस्ताव
न्मंत्रलिंगाद्दृष्टिस्तथाभ्यां भेदाध्यवसायाद्वा प्रतिमासं पिन्नात्वेन वर्णितः तेनातीतस्य
द्राभनंतकोटय इति लब्धं कालस्यानादित्वात् ॥ सर्वेषां च तेषामाकाशसमाभ्युपगम्ये

अस्य
मं

साकदाहरणयोः प्राकारणिके र्थे प्रकरणवशात्सद्वितिवुद्धिस्ते विरोधणसाम्यादप्रवृत्तो प्रवृद्धवैश्याद
नां तादिः प्रतीयते तत्र समासोक्ते र्गं श्लेष इति सर्वेषामभिमतं एव ॥ एवमत्रा पिश्लेषे गूढध्वनि
बुद्धिर्नकार्यो ॥ रम्या इति प्रासवतीः पताकारा गंधिविक्ता इति वर्धयंती ॥ यस्यामलिं देषु नमद्वलीकाः
समं वधूभिर्वल्लभैर्युवानः ॥ अत्र द्वितीयां तादि विरोधणसमर्पितार्थानिराणोराब्दसामर्थ्येन व
धूभिर्न चयः विभक्तिभेदात् ॥ चैने विभक्तिभेदे पितदन्वयाक्षेपकं सामर्थ्यमिह निबद्धमस्ति
मतः एतस्मिन् अधिकपयः श्रियं वहं सः संस्तोभं पवनभुवाजवेर्न नीताः वान्मीकररहितरामलक्ष्म
णानां साधर्म्यदधति गिरां महासरस्य ॥ इत्यत्रेवाक्षिपश्लेषो भवेत् ॥ सममित्येतत्क्रियाविरोध
णं सहा र्थत्वेनाप्युपपन्नं वधूषु श्लिष्टविरोधणार्थं न्वयात् ॥ प्राक् द्रागप्रतीतं साम्यार्थं ना
लंबते तस्मादर्थसौंदर्यबलो देवतद्वयानुसंधानमिति गूढश्लेषः तदनुतद्वला देवसम
राब्दस्य साधर्म्यार्थवत्पन्नं इति वाच्यं तेनोपमालंकारस्य तदंगमयं श्लेष इति अलम
तिप्रपंचेन न तस्मिन् श्लेषत्रैविध्यं एवं च श्लेषः प्रकाशंते रणापि द्विविधः संपन्न उदा
हरणगतेषु अञ्जनेन कालालवाहिनीत्यादि राब्देषु पदसंगमवेष्यनानार्थकोटीका

ल्य
असेवतश्च्युता
अस्मिन्

ष महिम्ना भव चरणसमाश्रयणत्वेनाध्यवसितं भगवच्चरणत्रयं नानां च देहक्षयोपस्थितो परम
 पदप्राप्त्या भिमुर्यत दीनीमेव स्वसुहृद्गर्भस्वकीयसुहृत्सोमनिवेशनं ततः सूर्यमंडलप्रा
 तिभ्येतत्सर्वं क्रतिसिद्धिमिति तदनुरोचनं तेषां देहक्षयकालस्यामावास्या रूपस्योपस्थि
 तो सूर्यमंडलप्राप्तेः ॥ प्राक्प्रत्यक्षसिद्धपुण्यत्वेन निरूपितस्य लावण्यस्य प्रहाणं निमि
 तीत्येतस्य चंद्रसाहस्यस्वरूपापचरिततत्सौहादेवेति भगवन्मुखे न्यसन्नमुत्प्रेक्षितं
 यद्यपि सुहृत्त्वेनावतस्वल्यपुण्यसंक्रमणं भवति तथाप्यत्र सुहृदीत्येकवचने
 न भगवन्मुखमेव चंद्रस्य सुहृत्त्वं न मुखांतराणि चंद्रसाहस्यगंधस्योभयवदिति
 भगवन्मुखस्यंतरमुखेभ्यो व्यतिरेकोपिव्यंजितः ॥ ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां च द्राणां स्वस्वयावली
 वण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणे न प्राग्वर्णितः प्रस्तुतोर्थः स्पष्टमेव प्रतीयते यद्यपि श्रुतो सूर्यमंडलप्राप्त्य
 नंतरभावि विज्ञानघटि क्रमणानंतरमेव सुहृत्सुहृत्संक्रमणं भूयते तथापि शारीरकशा
 स्त्रतस्यार्थवशान्नप्राग्भावस्थापित इति तदनुसारेण विन्यस्यामि हि रंयांतीत्युक्तं ॥ कार्ये नि
 बंधनायथा ॥ नाथत्यदंघ्रिनखधावनतो यलग्नास्तकांतिलेशकणिकाजलधिंप्रविष्टाः ता
 एव तस्य मध्येन नखनीभवं सो नूनं समुद्रनवनीत

स्पष्टानी

ॐ

पदं प्रपन्नाः॥ अत्र भगवत्यादां कुजक्षालनतोय रूपायां दिव्य सारिणि अलङ्क करसा दिवलम्बानां तया सह
 समुद्रं प्रविष्टानां नखकांतिलेखी कणिकाणां परिणामतया संभाव्यमानेन समुद्रनवनीतपदवाचेन
 चंद्रेण कार्येण तन्नखकांत्युक्तेषु प्रतीयते यथावा॥ अस्याग्रे दूतिसौ कुमार्यमधुना हंसस्य ग
 र्वे रत्नं सल्लोपो यदि साध्यतां परभूते वीचं यमत्वव्रतं॥ अंगानामकठोरता यदि दृष्टाया येव सा
 मालतीकांतिश्चेत्कमला किमत्र बहुना काषायमालंबतां॥ अत्र नापिकागत्या दिषु वर्णनीयत्वे
 न प्रस्तुतेषु हंसादिगतुर्गर्वशांत्यादि रूपाणि औचित्येन संभाव्यमानां निकायोऽणि क्रमेणाभि
 हितानि एतानि च पूर्वोदाहरण इव नवरत्नकार्योऽणि किंतु तन्निरीक्षणकार्योऽणि॥ लज्जातिर
 श्चो यदि चेत्तसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः॥ तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बोलप्रियत्वं शिथि
 लं च मय इत्याद्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टं अंगानामकठोरते तितृतीयपादे तु वर्णनीयांगसौ कुमा
 र्यतिशयनिरीक्षणकार्यं त्वमपि नोक्षेप्य मालतीकठोरत्वे विवक्षितं प्रतियोगिविशेषोपक्षकठोरत्वं
 स्यतदकार्यत्वात् किंतु तद्बुद्धेरेव तथा च नूतनसौ कुमार्यनिरीक्षणकार्यकठोरताज्ञानं दृष्टमपि त्वदंगमा
 दिवदृष्टस्युदाहरणेतथैव स्पष्टं॥ अथ स्य कार्यत्वं इव बुद्धेः कार्यत्वेपि कार्यनिबंधनत्वं न हि यत इ
 ति॥ तादृशान्यपि कार्यनिबंधना प्रस्तुतप्रभांसायामुदाहृतानि प्राचीनैः॥ वस्तुतस्तु तदतिरेकेपि

३५

यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्र ॥ प्रस्तुतं घोष्यते तत्र प्रस्तुतां कुर्यात् लंकारः ॥ उत्तरार्धे मुदाहरणं इह
 प्रियते मेनसा कमुद्याने विहरंती काचित् भृगुप्रयेवा हेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं ॥ न चानामनं नीयामं त्र
 णेन वाच्यार्थो सभावा दप्रस्तुतमेव वाच्यमिह सरूपप्रस्तुता वगतये निदिष्टमिति वाच्यं गोघाटिनाभे
 गादावाप्यामंत्रणस्य लोके दर्शनात् ॥ यथा ॥ कस्त्वं भोः कथयामि देव हर्तुं कमां विदिशा ॥ वृत्तं के वेराग्या
 दिव वक्षिषा धुविदितं कस्मादिदं कथ्यते ॥ वामेनात्र वटस्तमध्वजः सर्वोत्पन्नासेवतेन छायापिपरो
 पकार कुर्यात् मार्गस्थितस्यापि मे ॥ इत्यत्र चेतनाचेतनप्रभेदेन रवर्तिनिर्योगामंत्रणस्यात्यंतमसंभा
 वितत्वाभावात् ॥ एवं प्रस्तुतेन वाच्येन भृगुगोपालं रूपेण पत्न्याः कुलवधाः सौंदर्यविमान
 रा ॥ लिन्याः कूरजनपरिहृतिदुष्प्रापायां परवनितायां विरस्य स्वापहरणसंकल्पदुरासदायी वेश्या
 यां कंठे कसंकुलकेतकी कल्यायां प्रियतमं प्रत्युपालं भो घोष्यते ॥ यथावा ॥ अन्यो सुता वदुपमद
 सहा सुभृंगे लोले विनोदय मनः सुमनो लतासु ॥ बालामजातरजसंकलिका प्रकाले व्यर्थं कदर्थ
 यसि किं न वमल्लिकायाः ॥ अत्राप्युद्युतमप्ये चरंतं भृगुप्रययमुपालं वदति वाच्यार्थस्यापि प्रस्त
 तत्वं इदं च प्रोदोगना सुविद्यामाना सुबालिकांतरं कुर्यात् यतिकामिनिभृण्वतिकस्याश्चिदिदधायाः
 ववनमिति तं प्रत्युपालं भो घोष्यते ॥ यथावा ॥ कोश दं दमियं दधाति नलिनीका दं वचं चक्षुतं धने

ये

४५ अत्र प्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थस्याप्रस्तुतत्वात् ॥ अवर्णनीय इति तत्राभिधायामप्यवसिता
 पातेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः ॥ ४५

वृत्तलतानवकिं सलयं पुं स्को किलास्वादिनं ॥ इत्याकर्ण्ये मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायाः स्तटे चलोतेन
 तिरोधै देस्तनतटं विबाधरं पाणिना ॥ अत्र इयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेन दीर्घिकायाः स्तटे इत्येने
 न वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतांतरघोतनं च स्वयमेव कविना विवृत्तमुत्तराद्ध अत्राघोदाहरणयोर
 न्यापदेनाध्वनिमाह लोचनकारः ॥ इह लुवाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन नृनाभिधायोपयैवसितायां पदार्थसौंदर्य
 वलेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति वस्तुतस्तजयमप्यलंकारेन ध्वनिरिति व्यवस्थितं चित्रमीमांसा
 यां ॥ तृतीयोदाहरणस्य लंकारत्वे कस्यापि न विवादः उक्तं हि ध्वनिकृता ॥ शब्दार्थशक्त्या क्षिप्तोपि
 व्यंग्यार्थः कविना पुनः ॥ यत्राविः क्रियते स्वाक्त्या सान्ये बालं कृतिर्ध्वनेरिति एता निसारूप्यनिबंधना
 न्युदाहरणानि संबन्धांतरनिबंधनान्यपि कथं विद्वान्यव्यंगयोः प्रस्तुतत्वं भवेनोदाहरणीयानी
 ति दिष्टात्र मुदा न्हियते ॥ शत्रिः शिवाकाचन सन्निधौ विलोचने जागृतमने सप्रानधर्मायुवयोः सखा
 शसखाभविष्यत्विरेण कश्चित् ॥ अत्र शिवसारूप्यप्रवतदकदेशतया तदाच्यं भाललोचनमपि शि
 वरात्रिमहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयमिति तन्मुखेन हस्तं शिवसारूप्यं गम्यं ॥ यथावा ॥ वहंती सिं
 रं प्रबलं वरीभारमिभिरविषां दं देवदीकृतमिव नवीनार्ककिरणं तनोदुक्षमं नस्तव वदनसौंदर्यं
 हरीपरीवाहस्रोतः सरणि रिवसीमंतसरणिः ॥ अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंतसरणोर्वदन

क

एव

प्र

मोदयेपरीयाहलोत्प्रेक्षणेनपरिपूर्णेनटाकवरत्नपरिवाहकरणीभूतास्वस्थानेआमांतीवदनसौंदर्यसमृद्धि
 प्रतीयतेसापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतेव। यथावा। अंगासंगिमृणालकांडामयतेभृगावलीनांरुचिनासामोति
 कभिद्रनीलसरणिंभोसानिलाद्राहते। दत्तेयं हिमवालुकापिकुचयोर्धनेक्षणदीपतांतप्रायःपतितंबुव
 त्करतलेधारंबुसंलीयते॥अत्रनायिकायाविरहासह्यातिशयप्रकटनायसंतापवन्तकार्यणिमृणा
 लमालिन्यादीन्यपिवर्णनीयत्वेनविवक्षितानीतितन्मुखेनसंतापोवगम्यःयत्रकार्यमुखेनकारणस्यावग
 तिरिषिनिबद्धानतत्रायमलंकारः॥ किंत्वनुमानमेव॥ यथा॥ परिमृणानंपीनस्तनजघनसंगादुपययत
 स्तनोमेध्यस्यांतःपरिमिलनमप्राप्यहरितं॥ इदंयस्तन्यासंप्रशिथिलंभुजाक्षेपबलेनैवरांग्याः
 संतापंवदतिनलिनीपत्रशायनं॥ ननुप्रस्तुतकार्योपिधानमुत्वेनकारणस्यगम्यत्वमपिप्रस्तुतांकु
 रविषयश्चेत्। किंतर्हिपर्वयोक्तमियाकांक्षायामाह॥ पर्वयोक्तंतुगम्यस्यक्वाभंग्यंतरश्रियंनमे
 स्तस्मेदूतोयेनमुधागुहवधुकुचो॥ यदेवगम्यंविबक्षितंतस्येवभंग्यतेरणविबक्षितरूपादपिवा
 रुतरेणकेनचिंदुपांतरेणाभिधानंपर्वयोक्तंतुनराधेमुदाहरणं॥ अत्रभगवन्वासुदेवःस्यासाधा
 रणरूपाभ्यांगम्योरूपांतरेणाभिहितो॥ यथावा॥ निवेद्यतां हंत समापयंतो शिरीषकाशमदिमा
 पिमानं॥ पादौकियदूरमिमौप्रयासनिधिस्तनुच्छदयंमनस्ते॥ अत्रकियदूरंजिगमिषेतिगम्य

रस्तुपेमागम्यं रादुकुचवैयर्थ्यकारकहेनरूपांतरेणसएवमिहितः॥ यथावा॥ लोकपश्यतिपस्यांघ्रिःसयस्यां घ्रिंनपश्यति॥ ताभ्यामप्यपरिकेद्या
 विद्याविभक्तं गुरोस्तव॥ अत्रोक्तं ततः प्रतंजालिश्च स्वासाधारण x2

कंडकरचम

नदोषःनह्यप्रस्तुतप्रशस्यांप्रस्तुताप्रस्तुतयोःपंचविधएवसंबंधइतिनियंतुंशक्यतेसंबंधांतरेपिदद
 शीनात्॥ यथा॥ तापत्रयोषधवरस्यतवस्मितस्यनिश्चासमंदमरुनिबुसीकृतस्य॥ एतेकलंकारचयाइ
 वविप्रकीर्णजैवाटकस्यकिरणजगतिभ्रमंति॥ अत्राप्रस्तुतानांचंद्रकिरणानांभगवन्मंदस्मितरूपदि
 व्योधधान्यविशेषलोत्प्रेक्षणेनभगवन्मंदस्मितस्यतत्सारंभारुपःकोप्युर्कृषःप्रतीयतेनचधान्य
 कंडुं गरुचययोःकार्यकरणाभावादिसंबंधोस्तिअतःसहोपत्यादिकमपिसंबंधांतरमाश्रणीयमेवरा
 वमुपमानोपमेयावाश्रित्यतत्रकयिकल्पितकर्मकार्यकारणभावनिसंबंधनेप्रस्तुतप्रशंसदशिते
 ततो न्यत्रापिदृश्यते। यथा॥ कालिंदिबूहिंकुंभोद्रुवजलधिरहं नामगणहसिकस्माच्छ्रोमंनर्मदाहं
 मपिवदसिमेनामकस्मासपत्न्याः॥ मालिन्यंतर्हि कस्मादनुभवसिमिलैकजलेमालवीनांनेत्रांभो
 विसःकिमासंप्रमजनि कुपितःकुंतलक्षोणिपालःअत्रकिमासांसमजनीतिमालवीनांतधारोदनस्य
 निमित्तपृष्ठतस्त्रियमरणरूपनिमित्तमनारव्ययकुपितःकुंतलक्षोणिपालइतिनकारणमभिहितमि
 त्तिकारणनिबंधना॥ मालवान्प्रतिप्रस्थितेनकुंतलेभ्यरेणाकंतेनिर्जिताइतिपृष्ठतद्वधानंतरभाविज
 लनिधिनर्मदाप्रभोत्तररूपकार्यमभिहितमितिअत्रैवकार्यनिबंधनापिपूर्वस्यांप्रभतःशब्दःअस्या
 र्थेइतिभेदः॥ प्रस्तुतेनप्रस्तुतस्यद्योननेप्रस्तुतांकुरःकिंभंगसत्यांमालयाकेतव्याकंदकंदया॥

वाहायधिकृतत्वादिना व्यासादिप्रतिपत्तौ समानवित्तिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपितेष्वगमादिति भावः साक्षा
देवविनेयत्वाद्याकारेण वेदाः किमिति न निर्दिष्टा इत्यसंख्यापरांति

एवाधेरुपांतरेण भिहितः यथा वागे देववेदे जलधि शरणि देवता सार्वभौमं व्यासप्रष्टुः भुवनविबिता
यस्य वाहाधिवाहाः भूषणपटी भुवनमधरपुष्करपुष्पवाटी शाहीपालाः शतमखमुखश्चंदनदुर्मनोभैः
अत्र यस्य वेदा वाहाभुजंगमाभूषणानि इत्यादि तैदा व्यासव्यवस्थितो वेदत्वाद्याकारेण गम्याप
वेवेदादयो व्यासप्रमुखविधेयत्वाद्याकारेण भिहितः परंतु देवता सार्वभौमत्वस्फुटीकरणयविशे
षणविशेष्यभावव्यत्यासेन प्रतिपादिताः अलंकारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य संप्रदायागतमिदं
मेवलक्षणमंगीकृतं गम्यस्यपि भग्यंतरेण भिधानं पर्यायोक्तस्यैवैतन्मन्त्रमिदं मेवलक्षणं
मिति न च भिधातप्रसभास्यैव चकारयोराहुवधूजनस्य आलिंगनो दामविलासबंध्यं रतोत्स
वं बनमात्रशेष इति प्राचीनं तदुदाहरणं त्वय्यथा योजितं राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन रा
हुशरूपेण दकारणरूपेण गम्य इति एव गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षणस्यानुपपत्तिमात्रं क्याह
यद्गम्यंतस्यैवाभिधाना योगाकार्यादिद्वारेणैवाभिधानं लक्षणे विवक्षितमिति लक्षणं किं गत्यामो
जितं लोचनकृतापि पर्यायोक्तपदस्येन प्रकारेण भिधीयत इतीदमेवलक्षणमंगीकृत्य तदुदाहरणे
चकारेण शब्दभिहितेन कारणं व्यंग्यं प्रदर्श्य तत्र लक्षणं लक्ष्यं नाम च किं गत्या योजितं वा व्याद
येन प्रकारेण ग्येयं नोपलक्षितं सत् धीयतेतस्यैवैतत्प्रकारोत्तरं एव व्यंग्येन उपलक्षित
मुक्तमिति सर्वेयं कुशः किमर्थ इति न विज्ञः दर्शितानि हि गम्यस्यैव रूपान्तरेण भिधाने च हस्तुदाहरण

तत्र

त्र

त

सम्यक् ३
अदभ २

कुबलया०
॥२६॥

नि॥ चक्राभिधातप्रसभास्यैवेति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण गम्यस्य भगवतोरूपान्तरेण भिधानस
त्वात्कथं ज्यमेव ॥ यन्तु ॥ राहुशिरस्तेरावमेगे न तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रसूतां कुरएव ॥ प्रसूतेन च राहोः
शिरोमात्रावशेषेण नालिङ्गवत् न बंध्यत्वाद्यापादनरूपेण वाच्ये भगवतोरूपान्तरे उपपादिते तेन भगवतः
स्वरूपेण वगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः ॥ ३१ ॥ पर्यायोक्तं तदप्याहुर्ध्याजेनेष्टसाधने ॥ यामिकृतलतां
दुष्टं युवाभ्यामास्यतामिह ॥ ३२ ॥ अत्र नायिकां नाधिकेन संगमय्य चतलतादरी न व्याजेन भिगे कुं स्याः
सरस्यात्तत्त्वाच्च संपादने रूपेष्टसाधने पर्यायोक्तं ॥ यथावा ॥ देहिमहेंदु कं राधे परिधाने निगूहितं ॥
इति संविंसयन्त्री वीत स्याः ॥ कृष्णमुदेस्तु नः ॥ १ ॥ पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कंदुकं शोधनार्थं नीवीविसं सद्भाव
सुन व्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ ३३ ॥ उक्तिव्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिर्निंदयोः ॥ कः स्वधुनि
विवेकस्तेन यसे पापिनो द्विं ॥ ३४ ॥ साधुदूतिपुनः साधुकर्तव्यं किमनः परं ॥ युन्मदर्थं विलूनासि तैरदयि
न रैरपि ॥ ३५ ॥ निंदया स्तुतेस्तुत्यानिंदायावा अवगमने व्याजस्तुतिः ॥ कः स्वधुनीत्कदा हरणे विवेको नास्ती
ति निंदा व्याजेन गंगा सुस्निवदेव महापातकादि कृतवतोपि स्वर्गं नयतीति व्याज रूपया निंदया तस्य भावा
तिशयः स्तुतिः ॥ साधुदूतीत्कदा हरणे मदर्थं महोत्तं कुरु मनुभूतं व ॥ ३६ ॥ त्यसीति व्याज रूपया स्तुत्या
मदर्थं न गतासि किंतु रं नु मेव गतासीति धिक्का दूतिको मदर्थं विरुद्धकारिणी मिति निंदा वगम्यते ॥ ३७ ॥
यथावा ॥ कस्तैर्यो मदेयो धुं स्वयं सप्तमा स्थिते ॥ सप्तसप्तिसमा रूढा भवेति परिपंथिनः ॥ अधर्मा ॥ ३८ ॥

दि ३

नववैरिणमिरिजयाप्यर्धैर्हस्या हृतं देवैश्च जगतीतलेपुरहराभावे समुन्मीलति ॥ गंगासागर
रमवरं शशिकलागाधिपः क्षमातलं सर्वतत्त्वमधीश्वरत्वं मगमत्वांमोय मिक्षादनं ॥ १ ॥ अत्रा-
द्योदाहरणे सप्तसप्तपक्षगतश्लेषमूलनिंदाव्याजेन स्तुतिर्यज्यते ॥ द्वितीयोदाहरणे सर्वतत्त्वः सर्व-
श्वरोसीतिराज्ञः स्तुत्या व्याजरूपयामदीयवेदुष्यदिरिद्रादिसर्वज्ञाननपिबहुप्रदोनेन रक्षितं श-
क्तेपिप्रसंगिकमपि नददासीति निंदा व्यज्यते ॥ सर्वमिदं निंदास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणं ॥ मित्रवि-
षयत्वे निंदयास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा ॥ कस्तुवानररामचंद्रमवनेलेखार्थं संवाहकोयातः कुत्रपुरागतः सहनु-
मान्निर्देग्धलेकापुरः ॥ बधोराक्षसस्तुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः स व्रीडात्तेपराभवोवनमृगः
कुत्रेति न ज्ञायते ॥ अत्र हनुमन्निंदया इतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः ॥ स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिर्यथा ॥ य-
दक्रं मुदुराक्षसेनधनिनां वृषेन चादृष्ट्वा नैषांगवैवः ॥ वः शृणोषि न च ताम्रत्याग्रायाधावसि ॥ काले
बालतृणानिरकादसि परं निद्रासि निद्रागमेतमेब्रूहि कुरंगं भवता किं नाम त संतपः ॥ अत्र हरिणस्तुत्या
राजसेवा निर्विण्णस्यात्मनो निंदाभिव्यज्यते ॥ अयमप्रस्तुतप्रशंसाविशेष इति अलंकारस्वर्गस्वका-
रः ॥ तेन हि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसा उदाहरणं तुरं वै धर्म्येण पिदृश्यते ॥ यथा ॥ धन्याः खलु
वनेवाताः कालो रसस्वशीतलः ॥ राममिंदीवरश्यामूं ये स्पृशं त्यनिवारिताः ॥ अत्र वाताधन्या इति
अप्रस्तुतादर्थदिह मधन्य इति वै धर्म्येण प्रस्तुतार्थः प्रतीयत इति व्युत्पादितं ॥ इयमेवाप्रस्तुतप्र-
शंसा न कार्यकारणानि बंधनेति दं ॥ ३ ॥ यदाह ॥ अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकां देतुया स्तुतिः ॥ सुरव-

दि

न

क

न

कुवले ०
॥२९॥

जीवंति हरिणा वने ॥ ५ ॥ परसे विनः ॥ अर्थ रयन सुलभैर्जलदभो कुरादिभिः ॥ सेयमप्रस्तुतै वा व मृग
वृत्तिः प्रशस्यते ॥ राजानुवर्तते न केरा निर्विण्णे न मनस्विनेति ॥ वस्तुतस्त्र व्याजस्तुतिरित्येव कर्तुं
स्तुत्यानि दाभि व्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसाते वैविध्यं विषयविशेषसङ्गवान् ॥ अन्यथा प्रसिद्धा व्याजस्तु
त्यदाहरणेऽपि अप्रस्तुताभ्यां निदास्तुतिभ्यां प्रस्तुते ॥ स्तुतिनिर्देशे गम्येन ॥ इत्येतावता व्याजस्तुतिमात्र
मप्रस्तुते प्रशंसा स्यात् ॥ एवं वा नया प्रक्रियया यत्रान्यगतस्तुतिविवक्षाया न्यस्तुतिः क्रियते तत्रापि व्याज
स्तुतिरेव ॥ अन्यस्तुतिव्याजेन तदन्यस्तुतिरित्यर्थः ॥ नुगमसङ्गवान् ॥ यथा वा ॥ शिखरिणि कुनुनामकि
यश्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ॥ तदुण्णि येन तवाधूरपाटलं दशतिविंशफलं शुक्रं शावकः ॥ अत्र शु
क्रं शावकस्तुत्यानायेकाधूरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्यज्यते ॥ ॥ निदाया निदाया व्यक्तियजनिर्देशेति
गीयते ॥ विधे संनिधौ यस्ते प्रागेकमेवाहरिणः ॥ अत्र हरिणं दयाविषयमविपाकं ससारं प्रवर्तयते विधेर्नि
दा व्यक्तियजनिर्देशः ॥ यथा वा ॥ विधिरेव विशेषगर्हणीयः करटत्वं रटकं स्तवापराधः ॥ सहकारतरोचका
रयोस्ते सहसं सरलेन कोकिलेन ॥ अन्यस्तुत्या न्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रति
हं द्विभूते यं व्याजनिर्देशः ॥ ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतिरन्यनिर्देशा अन्वयनिर्देशायाः प्रतीतेस्तत्र व्याजस्तु
तिव्याजनिर्देशालंकारयोरस्युपगमे स्तुतिनिर्देशरूपा प्रस्तुतप्रशंसा दाहरणे ॥ अत्र प्रस्तुतप्रशंसा नव
क्तव्या ॥ तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिर्देशाभ्यां क्रोडीकारसंभवादिति चेदप्युच्यते ॥ यत्र प्रस्तुतवृत्तं तास्तु
तिनिर्देशरूपा तत्स्वरूपः प्रस्तुतवृत्तः प्रतीयते ॥ अतश्चिदादिभूयांसि इत्यादौ तत्र लब्धावकाशासा

॥ शिव ॥
॥ २९ ॥

स्थ ५
ता ३

रूप्यनिबंधना ॥ प्रस्तुतप्रशंसा ॥ तत्रापि वर्तमानाननिवार्यितुं शक्या ॥ न्यस्तुत्या न्यस्तुतिरन्यनिर्देशः ॥ अ
दाया अन्यनिर्देशे येन व्याजस्तुतिव्याजनिर्देशे अपि संभवतश्चेत्कामं ते अपि संभवेतां नत्वस्याः परित्यागः
यद्यपि विधिरेव विशेषगर्हणीय इति श्लोके विधिनिर्देशात् मूलका कनिंदया चाविशेषस्य प्रभोस्तेना
विदत्समृतया स्थापितस्य पूर्वस्य च निदापि प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबंधना प्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति ॥
तथापि सैव व्याजनिर्देशमूलेति ॥ प्रथमोपस्थिता सापित च दुर्गता ॥ एवमव्याजनिर्देशमूलकव्याजनिर्देशरू
पेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमकारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्य
ते ॥ यथा वा ॥ लावण्यद्विषा व्ययोनगणितकुशे महांति तः ॥ स्वच्छंदं चरते जनस्य हृदये शिवा
वरो निर्मितः ॥ एषापि स्वगुणानुरूपपरमगुणभावाद्दूराकीहता को र्थश्चेति सिद्धे च साविनिहितस्त
वस्थितिः ॥ अत्र प्रस्तुताया सरूपाः स्तुतिनिदाया जेन च शेरार्थं चमकारातिशयप्रशंसा योपय
वस्थितिः ॥ अस्य श्लोकं वा व्यार्थविषये यद्यपि नात्यंतसामंजस्य ॥ नहिमेविकल्पावीतरागस्येति च
॥ ल्ययितुं शक्यते रसानुगुणत्वाद्दीतरागहृदयस्थस्यैवं विधिविषयेषु प्रवृत्तेः ॥ नापिरागि
ण इति युज्यते ॥ तदीयविकल्पेषु वरं कतिरूपेण लिङ्गितस्य हेतुस्य मंगलोपहितस्यैव वसोनु
वितत्वात् तदुत्तरमणभावादि स्यात्यंतमनुवितत्वात् ॥ स्वात्मनितदनु रूपरूपा संभावनायाम
पिरागित्वेऽपि पशुप्रायता स्यात् ॥ तथापि विवक्षितप्रस्तुता र्थपरतायां न किं विदसामंजस्य ॥

अ
॥ शिव ॥
॥ २९ ॥

स्तुतिनिर्देशव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन कुविविवक्षितायाः स्वकवितायाः स्तुतिनिर्देशव्याजेन

कुवल०
॥३०॥

न

पि

राज

अतएकअस्यश्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः॥ वाच्या संभवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति॥ ३३॥
आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्॥ बुद्धसंदर्शयात्मानमथवास्तिप्रियामुखे॥ अत्रमाधिते स्यतं
स्यप्रियामुखसत्त्वं केमथविचार्य॥ अथ वेत्यादिसूचितः प्रतिषेधआक्षेपः॥ यथावा॥ सा
हित्यपाथोनिधिमंधनोत्थं कर्णमंतरक्षतहेकवीदुः॥ यत्तस्यदेत्याइवलुंठनायकावार्थचोराः प्रगुणी
भवंति॥ गुरुं सर्वेयदिवायथेष्टेनास्तिक्षतिः कपिकवीश्वराणां॥ रत्नेषुलुसेषुबहुषुमर्त्यैरुद्युपिर
लाकरवसिंधुः॥ अत्रप्रथमश्लोकेनप्राधितस्यकावार्थचोराव्यारक्षणस्यस्वोत्तिरिवतवेविश्या
णां समुद्रगतं रत्नजालवदक्षयत्वं विविं त्यप्रतिषेधआक्षेपः॥ ३४॥ निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः न
चनमन्वते॥ नाहं दूतीतमेस्तापस्तस्याः कालानलोपमः॥ केचिदलंकारसर्वसंकारादयश्चमाहुः॥
ननिषेधमात्रमाक्षेपः॥ किंतुयोनिषेधोबाधितः सन्नथांतरपर्यवसितः केचिद्विशेषमाक्षिपेति
सआक्षेपः॥ यथादूत्याउक्तोनाहं दूतीतिनिषेधोबाधितत्वाभासरूपः संघटनकालोचितकैतव
वनपरिहारेणयथाथविदितेपर्यवस्यन्निदानोमेवागत्यनापिकोलीवनीयतिविशेषमाक्षिपति॥
थोयेका॥ नरेद्रमौलेनवयंतैवसंदेशहारिणः॥ जगकुटुंबिनस्तेद्यनशुक्रकश्चिदेते॥ अत्रसंदेश
हारिणामुक्तो न संदेशहारिण इति निषेधो नृपपत्नैः संधि कालोचितकैतववनपरिहारेणयथा
थविदितेपर्यवस्यत्सर्वजगतीपालकस्यतवनकश्चिदपिशुभावेनावलोकनीयः॥ किंतुसर्वराजा
नाभ्युत्थं न संरणीया इति विशेषमाक्षिपति॥ ३५॥ आक्षेपोन्योविधो

रा

प्य

॥शिव॥
॥३०॥

जगद्वैतिकस्यविश्वसस्यप्रश्नः ५

दि

नववेरिणमिरिजयाप्यधैरं हस्या दूतं देवैश्च जगतीतले पुरहराभावे समुन्मीलति॥ गंगासागर
रमवरं शुकिकलागाधिपः क्षमातलं सर्वतलं मधीश्वरत्वं मगमत्तोमोवमिक्षाटनं॥ १॥ अत्र
योदाहरणे सप्तसप्तपक्षगतश्लेषमूलनिद्राव्याजेन स्मृतिव्यज्यते॥ द्वितीयोदाहरणे सर्वसः सर्व
श्वरासीतिराज्ञः स्मृत्या व्याजरूपयामदीयवेदुष्यदिरिद्रादिसर्वज्ञाननपिबुधुप्रदोनेनरक्षितं
क्लेपिमसंकिमपिनददासीतिनिद्राव्यज्यते॥ सर्वमिदं निद्रासुप्तोरेकविषयत्वे उदाहरणं॥ मित्रवि
षयत्वे निद्रासुप्त्यभिव्यक्तिर्यथा॥ कस्तुबानररामनद्रुभवनेलेखार्थसंवाहकोयातः कुत्रपुरागतः सहनु
मान्निर्देग्धलेकापुरः॥ बधोराक्षससुनुनेतिरुपिभिः सेताडितस्तर्जितः स व्रीजान्तेपरोभवोवनमृगः
कुत्रेतिनज्ञायते॥ अत्रहनुमनिंदयादुतरवानरसुप्त्यभिव्यक्तिः॥ स्मृत्या निद्राभिव्यक्तिर्यथा॥ य
दुक्तं मुहुरीक्षसेनधनिकं बुधेनचादृश्यानेषांगवैवः॥ वः शृणोषि नचताम्रत्याशयाधावसि॥ काले
वालत्तणनिरुद्धसिपरं निद्रासिनिद्रागमेतमेवहिकुरंगं भवता किं नाम त संतपः॥ अत्र हरिणस्तुत्या
राजसेवानिर्विणस्यामनोनिद्राभिव्यज्यते॥ अयमप्रस्तुतप्रशंसाविशेषप्रतिअलंकारसर्वस्वका
रः॥ तेन हि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणोत्तरं वैधर्म्येणपिदृश्यते॥ यथा॥ धन्याः खलु
वनेवाताः कालो रसस्वशीतलः॥ राममिंदीवरं न्यामूं ये स्पृशं त्यनिराशिताः॥ अत्र राताध-या इति
अप्रस्तुतादर्थदिहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतार्थः प्रतीयत इति व्युत्पादितं॥ इयमेवाप्रस्तुतप्र
शंसा न कार्यकारणानिबंधनेतिदे॥ ३॥ यदाह अत्रप्रस्तुतप्रशंसास्योदप्रकादेतुयास्तुतिः॥ सुख

न

कु

न

दि

ममथः॥ अत्र जगज्जयेसाध्ये हेतुनामस्त्राणामसमग्रत्वं तीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं॥ यथावा॥ उद्या
नमारुते धूताश्चैतत्तत्पकरणवः॥ उदयंति पंधानामस्पर्शतो विलो बने॥१॥ अत्र बाष्पो द्रमनहेतु
नारेण नो मसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैकल्यं॥ इमां विशेषोक्तिरिति दर्शयित्वा हार॥ यस्तत्र प्रथमोदाह
रणे ममथस्य महिमतिरुपरोहिता योदाहरणे वंपकरणेनामुदीपकतातिशयरूपविशेषः स्या
दिति॥ अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादि वैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभावनाप्रदर्शिता॥
३२॥ को यो सति स्तुतीयास्या सत्यपि प्रतिबंधके॥ नरे दाने वते राजन्द्रात्यसि भुजंगमः॥४०॥ अत्र
नरे द्विविधवैयाः सर्पदेशप्रतिबंधकमत्रोपधिशालिनः श्लेषेण गृहीता इति सत्येव प्रतिबंधके कार्य
मिति॥ यथावा॥ विजयतपतिराजं दुप्रतापतपनस्तव॥ अनातपत्रमुस्त्यसातपत्रं द्विष॥१४०॥
अकारणकार्यजन्मवतुर्थस्यादिभावना॥ शंखादीणानि नादोयमुदेति महदुतं॥४०॥ शंखत्वेन
काभिनीकंठः स्तत्रीनिदानत्वेन तद्गीतं वाध्यवसीय इत्यकारणकार्यजन्म॥४१॥ विरुद्धाकार्यसंपत्ति
दृष्टाकाविदिभावना॥ श्रीतोमुकिरणास्तन्वीहंतसतापयंति तां॥४२॥ अत्र तापनिवर्तकतया तापवि
रुद्धैरिंदकिरणैस्तापजनेरुक्ता॥ यथावा॥ उदिते कुमारसूर्ये कुबलयमुल्लसति भाति नक्षत्रं॥ मुकु
लीषवैति विजयपरराजकुमारपाणिपयानि॥१॥ यथावा॥ आविवेकि कुबदं हंतुनामज्जगज्जये
श्रुतिप्रणयिनो रक्षो रयेत्तं जनमारणं॥१॥ पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविशेषो धित्वं स्वाभाविक
को॥ इह तु श्रुतिप्रणयित्वरूपां तु क गुणप्रयुक्तमिति भेदः॥४३॥ कार्यकारणजन्मपि दृष्टाकावि

इ
अत्र

॥शिव॥

॥३१॥

दिभावना॥ यथाः पयोरात्रिरभूत्करकल्पतरोस्तव॥४४॥ यथावा॥ जातालता हि शैले जातुलता
यो न जायते शैलः॥ संप्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातं॥१॥४५॥ कार्यजनिविशेषो
क्तिः सति पुष्कलकारणे॥ उदिते हक्षयोनाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि॥४६॥ यथावा॥ अनुराग
वती संध्या दिवसस्तसुरः सरः॥ अहो देव गतिश्चित्रा तथापि न समागमः॥४७॥ अत्र संभवो धीनिष्ठा
तेरसंभाव्यत्ववर्णनं॥ को वेद गोपशिशुकः शैलमुदुहमिष्यति॥ सारयेदिति॥४८॥ यथावा॥ अ
ये वारामे को निलय इति रत्नाकर इति स्तोस्माभिस्तस्मात्तरलितमनोभिर्जलनिधिः॥ कएवज
नीतेभिज करपुटराकोटरपुटंगतं क्षणादेनैताम्पुलिमिमकरमापास्यति मुनिः॥१॥ विरुद्धमित्रदेश
त्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः॥ विषजलधरेः पीतं मुखितः पथि कागनाः॥४९॥ ययोः कार्यहेत्वोभिर्न देश
त्वं विरुद्धं तयोस्तन्निबध्यमानमसंगत्यलंकोरः॥ यथात्र विषापानमूर्छयोर्भिन्नदेशत्वं॥ यथावा॥
अहो खलु जं भुगस्य विविशो यवधक्रमः॥ अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते॥५०॥ कुपिदसं
गतिसमीधाननिबंधनेन चारुतातिशयः॥ यथावा॥ अजस्रमारोहसि दूरदीर्घांतं कल्पसोपान
ततितदीयो॥ आसासवर्षयधिकंपुनर्यथा॥ ज्ञानवत्त्वमयतामवाप्य॥ विरुद्धमिति विशेषणाय
त्रकार्यहेत्वोभिर्न देशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः॥ यथावा॥ भूरापवलीसुमुखीयावन्नयति वक
तां॥ तावत्तु राक्षविशिखैर्भिद्यते हृदयमम॥५१॥ अस्मिन्नकरणे यस्य तं तेन यत्र रुतिश्च सा अन्य
कृतं प्रवृत्तस्य तदिरुद्धरुतिस्तथा॥५२॥ अपारिजाता वसुधाविकीर्षं तथा कथाः॥ गोत्रोधा

यं

भावनारूप

रा३

रप्रवृत्तौ हि गोत्रोद्देशे दंपुरा करोः ॥४८॥ अत्र वृत्तं प्रतिशक्तस्य सोपा ले भवचने भुवि विचि कर्षिततया तत्र
करणीयं अपा रिजातत्वं दिवि कृतमित्येका संगतिः ॥ पुरा गोत्राया उधार प्रवृत्तेन वराह रूपिणा तद्वि
रुद्धं गोत्राणोदलनं खुरकुटनेः ॥ ४९ ॥ अतमिति द्वितीया द्विविधापि श्रेयो थापिता ॥ यथावा ॥ २ ॥ त्वत्वं हं
उत सपत्नविलासिनीनां भूषा भवं त्यभि न वा भुवने कवीर ॥ नेत्रेषु के कणामथो रुषु पत्रवल्ली चोले
दुसिंह तिलकं करपल्लवेषु ॥ १ ॥ मोहजगज्जय भुवामपनेतु मेतदा दायै रूपमखिले चरते हभाजो नि
सीमकोतिरसुनीरधिना मुने वमो हं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनां ॥ २ ॥ अत्रा यो दाहरणे के कणादी
नामन्यत्र कर्तव्यत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्यस्तं भवति तेन ॥ न्यत्र कतिराक्षिप्य त इतिलक्षणा नुगतिः ॥
॥ ४९ ॥ विषमं वल्यते यत्र घटना नुरुपयोः ॥ के यं शिरोषमृदं गी कृता वमदनज्वर ॥ ४८ ॥ अत्राति
मदुत्वेनातिरुः सह लेन चाननुरुपं योरंगनामदनज्वरयोर्घटना ॥ यथावा ॥ अभिलषसि यदीदो
वकुलक्ष्मी मृगाक्ष्याः पुनरपि स हृदयौ सै मजसंक्षालयां कं ॥ सुविमलमथ विवंपा रिजातप्रसूनैः सु
रभेयवदनो वेत्तुं कुत स्या मुखं कु ॥ १ ॥ पूर्वत्र वस्तु सती घटना ॥ अत्र वंदुवदनलक्ष्म्योस्ता ॥ किं न चय
नेति भेदः ॥ विरूपं कार्यस्यो सति रपरं विषमं प्रेतं ॥ कीर्तिप्रसूते धवलं स्यामात वरुणा लिका ॥ ४९ ॥
अत्र कारणं कृणु प्रक्रमे विरुधाया माधुलो प्रतिः ॥ कार्यकारणयोर्निवृत्त्य निवर्तकत्वेन मी
विभावनाविलक्षण गुणशालित्वेन य विरुध इति भेदः ॥ ४९ ॥ अनिष्टस्याप्यथ राप्तिश्च तदिष्टाथ
समुद्यमात् ॥ भक्ष्याशया हि मंजुषा दष्टा सुत्ति न भक्षितः ॥ ५० ॥ इष्टार्थमुद्दिश्य किं विक्लमारब्धवत्

॥ शिव ॥

॥ ३२ ॥

यत्ने निषेधे चतिरोहिते ॥ गच्छ गच्छ सिद्धे को ते तत्रै वस्या जनिर्मम ॥ अत्र गच्छेति विधिर्व्यक्तो मागा इति
निषेधस्ति रोहितः कोतो देव्यदे रोमिनि जजन्म प्रार्थनयात्म परण सं सूचनेन गभस्कृतः ॥ यथावा ॥ न
विरममता पायु न वयात्रा भविष्यति ॥ यदियास्यसि पातय मलमारी कया धिते ॥ १ ॥ अत्रापि न वि
रममता पायेति स्वमरण सं सूचनेन गमन निषेधो गभस्कृतः ॥ ३२ ॥ आभासत्वे विरोधस्य विरो
धाभास इष्यते ॥ विनापि तन्निहारेण वक्षो जौत बहुरिणो ॥ ॥ अत्र हाररहिता वपि हारिणो ह
याविति श्लेषमूलको विरोधाभासः ॥ यथावा ॥ प्रतीपभूयैरिव किंततो भिया विरुधधर्मे रपि भेदे
तो हिता ॥ अत्रिजिनिमि ॥ अत्रिजि ॥ दोजसा ॥ ॥ ॥ सयै ह्वारदकादग प्यवर्तते ॥ अत्र विरोधसु
माधानोपेक्षा शिरस्को विरोधाभास इति पूर्वस्माद्देदः ॥ ३३ ॥ विभावनाविनायि स्याकारणं कार्यज
न्मयेत् ॥ अप्यलाक्षारसासितं रक्तं त वरणं हयं ॥ अत्र लाक्षारसासक कारणभावेपि रक्तिमाकथि
तः ॥ स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः ॥ यथावा ॥ अपीतक्षीवकादं वमसंमृष्टामुलो वरं ॥ अप्रसादि
तसूक्ष्माब्जगदा सीम्नो हं ॥ अत्र पा नादिप्रसिद्धहेत्वभावेपि क्षीवत्वादिनिबध्नि विभाव्यमाना
रसमेय हेतुकत्वेन विरोधपरिहारः ॥ यथावा ॥ वरतनुकवरी विधायिना सुरभिने खे न नरे इपाणि
नाम अपवित्तकुसुमापि बहुरीस मजनि रंतं विहीनषददा ॥ अत्र वल्लयं पुष्पाभावे भृंगं गले गत्रं नि
बध्नेतत्र वरतनुकवरी संकोतसौरसन रपतिनखसं सगैरुपं हेत्वंतरं विरोधेण मुखे न दर्शितमिति
विरोधपरिहारः ॥ ३४ ॥ हेतुना मसमयत्वे कार्ये सति श्वसामता ॥ अत्रै रतीक्षणं किं ॥ जगज्जयति

चौ१

॥ ३५ ॥ अत्रातिमदुत्वेनातिरुः सह लेन चाननुरुपं योरंगनामदनज्वरयोर्घटना ॥ यथावा ॥ अभिलषसि यदीदो

कुबलय
॥३३॥

पिप्रसक्त ॥ तथापि भगवत्कुरुं बुजसेस्परी महिम्नासानजातेति त्रैलधारण रूपेष्टानवाप्तिमात्रं ॥ यथा
वा ॥ लोके कलंकमपहातुमयं मृगो को जातो मुखे तव पुनस्ति ल कलं न ॥ तत्रापि कल्पयसि तां नि कलं
करे खो नार्यः समाश्रितं जने हि कलं कयेति ॥ अत्रानिष्टपरिहार रूपेष्टानवाप्तिः ॥ यथा वा ॥ शपोप्यदु
ष्टतन्या न न पश्ये मे सानुग्रहे भगवता मयि पातितो ये ॥ कथा दहन्निष्ठि रवल्गु शिनिभि धने धो
बजप्ररोह जने नो दहनः करोति ॥ अत्रपरा निष्ट प्रायण रूपेष्टानवाप्तिः ॥ स्वतो निष्ट एव पि मुनिरा
पस्य महां पुरुषार्थं पुत्रलाभा वश्यं भावगर्भतेयादृशरथे नेष्टत्वेन ॥ स्वोक्तत्वात् ॥
यत्र केनचित्सेष्टसि धर्मं निष्कृतेनाप्येनानि पो कुरिष्टमुपेक्ष्य स्वस्यैवेष्टसाध्यते ॥ तत्रापिष्टानवा
प्तिरूपमेव विषयं ॥ यथा ॥ यं प्रतिप्रेषिता दती तस्मिन्ने वलयंगता ॥ सरयः पश्यतमो यं मे विपाके
वा विधेरमुं ॥ तस्मिन्ने वलयंगतेति नायिके दृष्ट्याः स्वाध्वं द्यं दर्शितं ॥ यथा वा ॥ नृपुंसकमिति तात्वात्
प्रतिप्रेषितं ॥ मनः ॥ तत्तु नत्रैव रमते हतोः पाणिनि नावय ॥ एतानि सर्वानिष्टानवाप्तिरुदाहर
णानि ॥ किं विदिष्टावाप्तिपूर्वकतदनवाप्तिर्यथा ॥ मदीयवृद्धराजस्त्वे ॥ भानुनिशा सुभवदंष्ट्रि म
युववरो भाले भासताप्यकिरणे कुरमाप्रभातं ॥ तत्रो द्यते हुतवहा क्षणलुप्त रागेतापं भजत्सु
दिनं सहि मंदतापः ॥ यथा वा ॥ तद्वत् ॥ मयं मं बुजको रामुद्रा भगानतत्स्वपममित्र करोय
कृत्वा ॥ लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः शंसत्यनी सुपवितो श्रियमाशुनाशो ॥ अत्रा यं
केस्यैकिरणो रात्रिष्वगौ प्रवेशनमागमसिद्धं ॥ सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवद्वरणरूपि ममे

कान्ति

व्य

॥ शिव ॥
॥ ३३ ॥

सयात रुतं तेषा ममै प्रतापनं परिकल्प्यतेषा मुदय काल दृश्य मरुणि मानं तस्यो द्यतनारा वा नापि वाग्नि
संतापन प्रयुक्ता रुणि मानु रक्षिं परिकल्प्ये सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन ता कालिकेष्टा वाग्नि विरेव जायते
न सा वै कालिकेष्टा वाग्नि रिति दर्शितं ॥ द्वितीये वंद्य भगवन्मुखलक्ष्मी लिप्तमानस्य सुदृत्वेन
मित्रशब्दश्लेषवशात् सूर्यपरिकल्प्यतकिरणस्य कमलमुकुटविका स कस्य च दानु प्रवेशने
च स दृष्ट्या भगवन्मुखलक्ष्मी निधानको रागदुःखदुःखमो वनपूर्वकं ततो गृहीत भगवन्मुखलक्ष्मी
कस्य तु या भगवन्मुखलक्ष्म्या वंद्य प्रसाधेनार्थं वेदं सूर्य रूपेष्टपरिकल्प्ये ते ॥ एतावतापि प्रयत्ने
न पौण मास्या मे व भगवन्मुख साम्य रूपेष्टा प्राप्तिर्जायते ॥ न सा वै कालिकीति दर्शितं ॥ कुविदिष्टान
वा सा कपितदवाप्तिभ्रमनिबन्धन विदिष्टि विशेषः ॥ यथा वा ॥ वल्लालक्ष्मि पात तदहित नगर संवरं
तीकिरातीर तान्पादाय कीर्णं नुरुतर खदि रांगारं काकुलं गी ॥ अस्वा श्री खं ज खं उं तदुपरि कुमुदीभ
तने शोध मं ती श्वा सो दप्रसक्तैर्मधुकर पटलैर्धूम शोकां करोति ॥ अत्र प्रभूता नि संपादनी योगात्
तत्संपादनालाभोपित लुभाभ्रमोपन्यास मुखेन निबन्धः ॥ ५० ॥ समस्या दुर्णनं यत्र दयोरप्यनुरूप
योः ॥ स्वानुरूपं कृतं सप्रहारेण कुवमंडलं ॥ ५१ ॥ प्रथमविषयमप्रतिद्वीदं समं ॥ को मुदी वलुहो
शुभं उलं जानु वी वरा शिखंड मंडनं ॥ पर्यकीर्तिरनुरूपमाश्रिता तां विभाति नरसिंह भूपते ॥ ५२ ॥
त्रैवित्रं बत वल म द्वात्रिमेतद्वित्रं जातो देवा दुहितघटना संविधा ता विधाता ॥ यन्त्रिं वा नो परिण
वफल स्फातिरास्वादिनी या यवै तस्याः कवलन केला को विदः ॥ काकुलं कः ॥ २॥ पूर्वस्मृति पयवसायी

च

यथावा ॥

138

कुवलयो
॥३५॥

वि

धिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकल्पितं वैवप्रशंसाक्रियत इति तत्प्रशंसा प्रस्तुत गुणयशो राशिप्रशंसायामेव
पर्यवस्यति ॥५५॥ अत्र तु सूक्ष्मादाधेया यदाधारस्य सूक्ष्मता मणिमालोभिकोतेयकरेजपवरीय
ते ॥५६॥ अत्र मणिमालामयोभिका तावरं गुलिमात्रपरिमितत्वात् सूक्ष्मास्य विहीरिण्याः क
रेकं कणवसुवेशिता तस्मिजपमालाबलं बत इति युक्त्या ततोपि करस्य विरहकार्यो दिति सो
क्ष्म्यंदर्शितं ॥ यथावा ॥ यन्मध्यदेशदपि ते सूक्ष्मलोलाक्षि लुप्यते ॥ मणालसूत्रमपि ते नैव सं
मातिसनोतरे ॥५७॥ अन्यो न्येनामयत्र स्यादुपकारः परस्परं ॥ त्रियामाशशानाभातिशशीभा
तित्रियामया ॥५८॥ यथावा ॥ यथो धीक्षः पिवत्येव पुथिको विरलं गुलिः ॥ तथा प्रष्पाधालिका
पिधारावितनुते तनुं ॥५९॥ अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासत्तया पानीयदानव्याजेन बहुकालं
स्वमुखावलोकनमभिषलैत्याः विरलं गुलिं करणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्ति संपादनेनोपकारः
रुतस्तथा प्रपालिकायापि पानीयपानव्याजेन विरं स्वमुखावलोकनमभिषलतः पथिकस्य धारा
तत्करणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्ति संपादनेनोपकारः रुतः ॥ अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोप
कारसंज्ञावेधिपरस्परं स्पेपकारोपिननिवायते ॥५९॥ विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्गने
गते पिसुयेदीपस्यास्तमश्चिदिति तत्करा ॥५८॥ यथावा ॥ कर्ममलमलं भूसिकमलं कुवलयेषु ना
निकनकुलेनिकायां ॥ सावसु कुमारसुभगे त्युसातारपराकेयं ॥६०॥ अत्राद्येस्यैव प्रसिद्धाधार
स्याभावेधिकमलकुवलययोरन्यत्रावस्थिति रुका ॥ कुविलसिद्धाधाररहितानामाधारंतरुति
तत्कराणामन्यत्र स्थिति रुका ॥ द्वितीये सलिलस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि

पा

व
॥३५॥

कांजलि

॥शिव॥

॥३५॥

ना

द्वितीयेनैवाप्रलयमवस्थिते वर्णनं दृश्यते ॥ यथा ॥ दिवमप्युपयातानामाकलयन्मन्युणा गणये
षां ॥ रमयति जगति गिरः कथमिव कवयो न ते वेद्याः ॥६१॥ अत्र कवीनामभावे पितृहिमाधोरो
तरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थिति वर्णितं ॥५८॥ विशेषः सोपि यद्येकं वस्तुनेकं च वर्ण्यते ॥ अत
र्विहः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैवमे ॥५९॥ यथावा ॥ दृष्ट्या न्यापयतो सिदिक्षुसर्वसुदुयमे ॥ वस्
रामे गतो सीतिसंतापिनानुमीयसे ॥६०॥ किं विदारभतो शक्यवस्वंतरुति असः ॥ त्वोपश्यताम
या लब्धं कल्पवृक्षनिरोक्षणं ॥६१॥ यथावा ॥ स्फुरदद्भुतरूपमुल्लतापज्वलनं तं सृजतानं वयवि
द्यां विद्युना ससजेन वीमनो भूभुविसत्यं सवितो हृदस्येति च ॥६२॥ अत्राद्ये राजदशना रंभेण कला
वृक्षदशनेन रूपा शक्यवस्वंतरुति ॥ द्वितीये राजसदृशारंभेण मनोभवादिसदृशरूपा शक्यवस्व
तरुति ॥६०॥ स्याद्वाघातो न्यथाकारितथाकारिक्रियेतवेत् ॥ येर्जगत्प्रीते ये हति ते रेवकुसुमायु
धः ॥६१॥ यद्येसाधनत्वेन लोके वगतं तत्तेन विनदिरुधसाधनं क्रियेत वेत्सव्याघातः ॥ यद्येसा
धनतया केन विदुपातं तदयेन तत्पतिदं द्विकतदिरुधसाधनं क्रियेत वेत्सोपिव्याघातः ॥ तत्राद्ये
उदाहृतः ॥ द्वितीया यथा ॥ दृष्टादधर्ममनसि जंजीवयेति दृष्टे वयाः ॥ विरूपाक्षस्य जंघिनीस्तास्तु
ववामलोचनाः ॥६१॥ सौकर्येणानेव धापि क्रियाकार्यं विरोधिनी दृष्टावेदाह इति मय्यपरित्या
ज्य एवते ॥ कार्यविरोधनिष्पादकतया केन विरुधं विभाव्यमाना तदुद्योदयेन कार्यविरोधिनी क्रिया
सौकर्येण समर्थते वेत्सोपिव्याघातः ॥ कार्यविरुधक्रियायां सौकर्येण कारणस्य सुतरात दृष्टु

कुवल्या०
॥३६॥

七

गुण्यं यथा ॥ जे त्रया चो मुखे नरा ता युवराज स्वराज्य एव स्थापने प्रकारेण तेन संभावितं बाल्येन
संस्कृतं तद्विरुद्धं ससहनं येन सैव कारणतया युवराजेन परिस्वागस्या युक्तं च दर्शयता समर्थते ॥
यथा वा ॥ लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यं शोकयो ॥ दातापि विसृजत्यर्थं ते ये वन नृशोकयो ॥ अत्र
पूर्वोत्तरार्धे पक्षप्रतिपक्षनिरूपणयोर्वचने इति लक्षणानुगतिः ॥ ६१ ॥ गुंफः कारणमालास्या यथा
प्राक्प्रानकारे ॥ नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्यागे न विफलं यत्रः ॥ ६२ ॥ उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्
वपूर्वः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्विविक्तभिः कृतो गुंफः कारणमाला ॥ आद्योदाहृतो द्वितीयाय
था ॥ भवति नरकाः पापाप्मापे दारिद्र्यं संभव ॥ दारिद्र्यमप्रदाने न तस्मादानपरो भवेत् ॥ ६३ ॥ गृहीत
मुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावली मृता ॥ नेत्रे कर्णांत विभ्रान्ते कर्णौ दोस्तं भ्रूलि नौ ॥ दोस्तं भ्रूलो नृपयेत प्र
लंबं नमूनो हरो ॥ ६४ ॥ ज्ञानुनीर मुकुराकारे तस्य महीभूतः ॥ उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः ॥
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीतं मुक्तरीतिः ॥ तत्राद्यप्रकारउदाहरतः ॥ द्वितीयायथादि
कालात्मसमैव यस्य विभृता यस्तत्र विद्योतते यत्रा मुष्यसुधी भवन्ति किरणराशेः सया सामभूत
यस्तस्मिन् मुषः सुयोस्य हविष यस्तस्य जीवान् वे गोदाय दुग्धमेष मन्मथरिपोस्ताः पातु नो मूर्तयः ॥
दीपकै का कलायोगा न्माला दीपकमिष्यते ॥ स्मरेण हृदये तस्या स्तेनत्वयि कृता स्थितिः ॥ ६५ ॥ अत्र
स्थिति रिति पदमेकं स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता ॥ तेन तस्या हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेति ॥ ए
वं वा क्यद्वयान्वयः ॥ अतो दीपकं गृहीतमुक्तरीतिसद्भावादेकावलीवेति दीपकैकावलीयोगः ॥ यथा वा
६ गृहीतं च तमुक्तं गृहीतमुक्तं तस्य रीतिर्भावो गृहीतमुक्तरीतिरिति निमित्तः

राज्ञानलंघितेत्यनेन विरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थं नखलित्यत्र पदद्वयविभागात्मकरूपान्तरस्य
पि विवक्षायाः सत्वेपि न खलु नातीति नखलु इत्येकपदेन वस्तुसदृशान्तरपरं रूपान्तरमादाय समात्तं
कारोप्यस्येव ॥ श्लेषलब्धासरे ॥ एकाभिप्रतीतिमात्रेणापि ॥ दाहरणं ॥ यथावा ॥ सत्यं तपः सु
गत्यै यत् ॥ स्वा ॥ बु ॥ पुरविप्रतीक्षे सत् ॥ अनुभवति सुगतिमश्न ॥ त्वत्तदजन्मनसमस्तक
मनीयं ॥ विविचिंतं त्वयत्नं श्रेष्ठं परीतं फलेषु या ॥ नमस्ति संतस्त्रैलोक्या दपि लब्धुं समुच्चिंतं ॥ ११ ॥ यथ
वा ॥ मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगति देवकीर्तिस्ते ॥ मित्रालू दं कुतुं मित्राय ॥ दुष्टतिप्रताप
पि ॥ ११ ॥ ५३ ॥ अधिकं पृथुलो धारा दधेयाधिक्यवर्णनं ॥ ब्र ॥ ह्यंताभिजले यत्र तत्र सोति न ते गुणाः
॥ ५४ ॥ अत्रयत्र महाजले घे ॥ न नानि ब्रह्मांडा निबुद्ध कल्मानि त्याधा ॥ रस्ये विराजलत्वं प्रद
श्यते त्रनमोतीत्याधे ॥ यानां गुणानामाधिक्यवर्णितं ॥ यथावा ॥ युगांतकालप्रतिसंहतात्मनो ज
गतिर्यस्यां सविकाशमासत ॥ तनोममुस्तत्र न कैठमदिषस्तपोधनो भ्यागं संभवामुदः ॥ ११ ॥ एथाध
यायदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतं ॥ कियदागुह्यं यत्रैते विश्राम्यंति गुणास्तव ॥ ५५ ॥ अत्रैते इति प्रत्य
क्षदृष्टमहादेभवेत् न उक्तानां गुणानां विश्राम्यंतीत्यसंबाधावस्थानोक्त्या आधारस्य बाग्वं भ
वणआधिक्यवर्णितं ॥ यथावा ॥ अहो विरा ॥ लेभूपा लभुवनत्रितयोदरं ॥ मरुतिमानुमराको
पियूरो राशि र्यदत्र ते ॥ ११ ॥ अत्रय ॥ येषु दाहरणद्वयेपि कियदागुह्यं तेति ॥ अहो विराजलमिति वा
धारयोः प्रशंसाक्रियते ॥ तथापि तन्त्रे न सिद्धवत्कृत्योत्तराद्वबले भुवनोदरयोर्गुणपशोरस्य

ले २
गत ३

अनि

८

संयामागणमागते न भवता चोपेसमारोपिते देवा कर्णयपेन पेन सहसा यद्यत्समासादितं ॥ को देउ नरा
 राः शरै ररि रिरस्तेनापि भूमं डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरनुला कीर्त्या च लेकत्रये ॥ ११ ॥ अत्र येन पेन सहसा
 यद्यत्समासादि तमिति संक्षेप ॥ स्पष्टितमेकं समासादि तपदं को देउ नरा रा इत्यादिषु षट्सपि विव
 रणवाक्येषु तत्तद्वितलिंगवचनविपरिणामेनान्ये तति दीपकं शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावादेका
 वलीति वै दीपकै कावलीयोगः ॥ ६४ ॥ उत्तरोत्तरमुक्त्वः सारइत्यभिधीयते ॥ मधुरं मधुपी पृषंतस्मात्
 स्मात्केव वः ॥ ६५ ॥ यथा वा ॥ अंतर्विस्मोस्त्रिलोकीनि वसति कणिनामीश्वरसोपिशेते सिंधोः सोप्येक
 देशे तमपि बुल कयां कुंभयोनिश्चकार ॥ धत्ते खद्योतलीलामयमपि न भूसि श्री नृसिंही दुर्लभकीर्तिः
 कर्णनीलोत्पलमिदमपि वप्रेक्षणीयं विभाति ॥ ११ ॥ अयं श्लाघ्यगुणो कृषः ॥ अश्लाघ्यगुणो कृषो यथा ॥
 तृणा लुघुतरस्तूलस्तुलादपि वयावकः ॥ वायुना किं न नीतो सौमामयं प्राशयेदिति ॥ उभयसंज्ञो यथा ॥
 गिरिर्महा गिरिरेरब्धिर्महानब्धेर्न भो महत् ॥ न भसोपि महद्द्वयं ततोप्याशमहीयसी ॥ अत्र ब्रह्मप
 यं तेषु महत्वं श्लाघ्यगुणः ॥ प्रकृतार्थवाशं यामश्लाघ्यगुणः ॥ यथा संख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां सम
 न्वयः ॥ श्रुतिमित्रं विपत्तिवृत्तय रंजय संजय ॥ यथा वा ॥ शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयंति वा ॥ न त्यजं
 तेन भुज्यते रूपेण धनानियत ॥ अमुं क्रमालंकार इति केचिद्वदन्तुः ॥ ६५ ॥ पयि यो यदि पयि यो
 कस्यानेकसंश्रयः ॥ पयमुक्ता गता वंदे कामिनी वदनं प्रसा ॥ ६६ ॥ अत्र कस्य कामिनी वदनं
 प्रभायाः क्रमेण पप्रवेद रूपं वेकाधारसंश्रयणं पयो यः ॥ यद्यपि पप्रसंश्रयणं कंठतो नोक्तं ॥ तथा

कुवलयो०

॥३७॥

पिप प्रमुक्तेति तस्मिन् गोत्तया प्राक्त संश्रया क्षेपेण पया यनिर्वाहः॥ अतएव॥ ओणी बंधस्य जति त
नुतां सेवते मध्यभागः पद्मा मुक्ता स्तरलग्नयः संश्रिता लोचनाभ्यां धत्ते वक्षः कुवलयिवताम द्वितीयं
नुवर्त्तते त्वद्वात्राणो गुणविनियमं कल्पितो यौवनेन॥ इत्यत्र पर्यायं का मप्रकाशं कारुण्यं जहार॥ सर्व
वशाद् पया यो यथा॥ न वा अयस्मिन्निरियं तव काल कूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा॥ प्रागण
वस्य हृदये वषलक्ष्मणेन केठे धुनावससि वाधिपुनः खलातां॥ १॥ सर्वोपयं शुद्धपया यः॥ संव को वप
या यो यथा॥ प्राग् अरित्वा वसुधा मशेषां धीया सुविश्रम्यत तस्तरुणं॥ प्रौढिगते संप्रति तिग्मभावे
शे त्यं शनैरेत रपामया सीत् अत्र त्रै त्मस्योत्तरोत्तरमाधार संको वा संको वपया यः॥ विका सपया
यो॥ यथा॥ विं बोष्ण एव रागस्त तन्नि पूर्वमदृश्यत॥ अधुना हृदये व्येष मग्न रागा धि दृश्यते॥ अत्र राग
स्य पूर्वाधारा परित्यागे नाधारेतर संक्रमणमिति वि का स पया यः॥ ६६॥ एकस्मिन् यद्यने के वाप
या योः सोपि संमतः॥ अधुना पुलिनं नयत्रय त्रसो तः पुराजनि॥ ६७॥ यथा वा॥ पुराभूदस्मा कं प्रथमम
विभिन्ना तनुरियं ततो नु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशः प्रियतमा॥ उदानी नाथ स्वं वयमपि कलत्रं किमपरं हता
ना प्राणा नां कुलिश कठिणा नां फलमिदं॥ अत्र दंपत्योः प्रथममभेदः॥ ततः प्रेयसी प्रियतम भावः॥ त
तो भायपि तिभाव इति आधेय पया यः॥ परिनिर्विनिमयो न्यूनम्यधिकयोर्मिथः॥ जया हे केशरं
मुक्ता कटाक्षा खरिपुश्रियं॥ ६८॥ यथा वा॥ तस्य च प्रवयसो जरा युषः स्वर्णिणः किमिव रोग्यते धुना॥
येन जतर कले वरव्याक्ती तीमंदुकिरणो ज्वलं यशः॥ परि संख्या निषिधे कमेकस्मिन् वस्तु यंत्रेण॥

॥शिव॥

॥३७॥

कुवलयो
॥३८॥

भोः ६

रं

म५

निरुद्धे को लक्ष्या मनमिभव गंधाः पर कथाः ॥ प्रियं कृत्वा मो नं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः श्रुते त्वं ता सक्तिः
पुरुषमभिजातं धयति ॥ १ ॥ कमिके कृता नो तु युक्तः कारकदीपके ॥ गच्छत्यागं छति पुनः पांथः पश्यति
पृच्छति ॥ २ ॥ यथा वा ॥ निद्राति स्नाति भुक्ते च लति क व भ रं शेष यत्परा स्ते दी यत्यक्षे न वा यंग गतु म
वसरः सायभाया हियादि ॥ इत्युदुः प्रभरण मुस कदधि कृते वारिता दारिद्रानान स्मान् न्यभ्याब्धिक ये
सरसिरुह रुवामंतरंगै रपांगैः ॥ आद्योदाहरणे श्रुत स्य पांथ स्पकर्त्त कारकस्यै कस्मिन् गमनादि च य
द्वितीये त्वया हतस्य प्रकृते कारकस्यै निद्रादि च य इत्येकस्याने क वाक्यार्थो न्येन दीपकं यथापत्या का
रकदीपके ॥ प्रथम समुच्चय प्रतिदं दीदं ॥ समाधिः कार्यसौकर्यं कारणं तरसन्निधेः ॥ ३ ॥ उक्तं हिता च तर
णीतगमास्तं च भानुमान् ॥ ४ ॥ यथा वा ॥ मानमस्या निरा कृतं पादयो र्मे पतिष्यतः ॥ उपको रा पदिष्यत
दुर्दिनं घनगर्जितं ॥ केन विदारं ॥ स्य कार्यस्य कारणं तरसन्निधाना य सौकर्यं त सम्यगाधाना समा
धिः ॥ द्वितीय समुच्चय प्रतिदं दीदं ॥ समाधिः ॥ तत्र विवृणो प्रत्येकं समर्थानां खले कपोतिका न्या येन युगप
कार्यसाधनो ध वतारः ॥ अत्रैव केन कार्ये समारिप्सिते अन्यस्य कारकता लो लीय न्या येनापतितस्य तस्यै
क्यो धायकत्वमात्रं अत्रोदाहरणमु क्तेति उक्तं हि विप्रिया भिसरणे पुष्कलं कारणं न धका गुण प्रपक्ष
ते ॥ अत्रोदाहरणं म कोल सो मनो भवदिति न्यायात् ॥ देवादापत तात्वं धकारेण तसौ क्ये मात्रं रु
तमिति ॥ एवं द्वितीयोदाहरणं पियो न्यं ॥ ७ ॥ प्रत्यनी केवलवतेः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ॥ जेने नानुगे कणा नि
सलाभ्यामधः कृतौ ॥ यथा वा ॥ समरूपकृति महरदुर्वयस्तदनुप्रविष्टु दुरये यमिति ॥ त्वयिम सरादि वनि

एक

व्य८

म

॥ शिव ॥

॥ ३८ ॥

य

म

रस्तदयः सुतरां शिणेति रवतुतां मदनः ॥ एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीय बाधनं प्रत्यनी कमि
ति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षे पराक्रमः ॥ प्रत्यनी कमिति के मुक्त्या येन फलति ॥ यथा वा ॥ मधुव्रतो ॥ ५ ॥ कुपितः स्व
कीयमधुप्रपापमनिमालनेन ॥ विंबं समा कम्पवत् ॥ क्लृपांशोः कलं कमे के ध्रुवमा तनोति ॥ ६ ॥ के मुयेनार्थ
संसिद्धिः काव्या र्थापतिरिष्यते ॥ सजितस्तु मुखे नेंदु कावाती सरसी रुहां ॥ अत्र सद्रव्यनेन पश्यानि येन जित
नति विवक्षितं ॥ तथा च सेपियेन जितुस्तेन पश्यानि जितानीति किमु वक्तव्यं ॥ इति दृष्टा पिका न्या येन पप्र
जयरूपस्यार्थसंसिद्धिः काव्या र्थापतिः ॥ तो ॥ त्रिका ॥ ७ ॥ र्थापतिव्यावर्तना येन व्यविशेषणं ॥ यथा वा ॥
अधरो यमधीराभ्या बंधुजीवप्रभा हरः ॥ अन्यजीवप्रभां ते हे हर ताति किमु दुतं ॥ १ ॥ स्वकीयं दृष्टय भित्वा निग
तो यो पयो धरो ॥ इदं स्या न्यदीपस्य भेदेन कारुपा तयोः ॥ २ ॥ ७ ॥ समर्थनो यस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनो
जितोसि मंदकं दर्प मयिते स्ति त्रिलोचनः ॥ अत्र कंदर्पज यो पन्या सो दुष्टुरविषय त्वा समर्थनसापेक्ष
स्य मयिते स्ति त्रिलोचन इति स्तः करणे शिवसन्निधानप्रदर्शनेन ॥ ३ ॥ समर्थनं काव्यलिंगं ॥ व्यापि
पक्षधर्मतादिसापेक्ष न्यायकलिंग व्यावर्तनाय काव्यविशेषणं ॥ इदं वाक्यार्थ हेतु के काव्यलिंगं ॥ परार्थ
हेतु के यथा ॥ भस्मो ॥ धूने ले भद्र मस्तु भवते रुद्राक्षमाले ॥ ४ ॥ सोपान परंपरे गिरि सुता कोता लयानं रते
अद्या राधनतोषिते नाव भुना युष्मत्सप यामुखालो को ॥ दिनि मोक्ष नाम निम हामो हे निधीया महे ॥ अत्र
मोक्षस्य महामो हत्वं प्रसिद्धमिति तत्समर्थनं सुखालो को हे दिनीति पदार्थो हेतुः ॥ कुर्वित्पदार्थ वाक्यार्थोप
रस्परसापेक्षो हेतु भावं भजतः ॥ यथा ॥ विकुरप्रकरजयेति ते विदुषी मूर्धन्या निबभर्तिसा ॥ पशुनाप्य

उपकारः

न७

कुवल्या ०
॥३९॥

र
यथा २

पुरस्कृतेन तबुलनामिच्छति चापरेण कः ॥ अत्र मे गौरस्य दमयेती कुंतल भारसाम्या भावे विदुषी मूर्धनिय
निभति सेति वाक्यार्थः ॥ परुनाप्य पुरस्कृतेनेति पदार्थश्चेत्कथं यं मिलितं हेतुः ॥ क्वचित् समर्थनीयार्थे सम
र्थनाथे वाक्यार्थे पदार्थो हेतुः ॥ यथा वा ॥ वपुः प्रादुर्भावाद् नृभितमिदं तन्मनि पुरा पुरारे न क्वापि विदुषि
भवेत् प्रणत गान् ॥ नमुमुक्तः संप्रत्यहमतनुरये प्यनतिमिति श्रुतं तव्ये तदिदं मपरा धदयमपि ॥ १॥ अत्र
तावदपरा धदयमपि समर्थनीयं ॥ अस्पष्टार्थत्वात् समर्थनं वपुर्गौरजन मनोरन मनोभ्यां वाक्यार्थभू
ताभ्यां कियते ॥ अत्र हिताय वाक्यार्थे अतनुत्वं मे कपदार्थो हेतुः ॥ अत्रापि संप्रति न मत्सु कुरति वाक्यार्थे नि
कपदार्थो वा हेतुः ॥ क्वचित् स्वरस्वर विरुद्धयोः समर्थनीययो रूभयोः क्रमादुभौ हेतु भावै भूततः ॥ य
था ॥ असौ दात कालो लुसदसहभा वे स्यतपसः कथानो विस्त्रं भेषथवरसिकः शैलदुहितुः ॥ प्रमो
दं नो दिश्या रूपटव दुवेषापनयने त्वरा शैथिल्याभ्यां युगपदधि युक्तः स्मरहरः ॥ १॥ अत्र शिवस्य युग
पत्निति त्रिमवृत्त नय वेषापनयनत्वात् रातनुवर्तनेन योर्विरुद्धयोः क्रमाद्विरिजोती व्रतस्यो मृदिसुत्वं
तत्संज्ञापको तुर्तुं कं वेत्त भावार्थो हेतुत्वेन निवधौ ॥ क्वचित् स्वरस्वर विरुद्धयो रूभयोः समर्थनीययो रे कपवहे
तुः ॥ यथा ॥ जीयादं बुधितनया धरसमा स्वादयन्मुरारिणि ॥ अंबुधि मथन कुं शंकलयन्निफलं न सफलं
च ॥ १॥ अत्र निफलत्वसफलत्व कलनयो रूभयो र्विरुद्धयो रे कपवो बुधितनया धरसा स्वादो हेतुः ॥ इ
दं काव्यं गं हेतुं त्वलं कार इति केव द्यवजहः ॥ हेतुं दाव रिदे वितो वकतरो हेतुं कलिंगः कवि वीरदेवीव
दुदेशदरी न सखी त्यक्ता विरक्तिगतः ॥ एनाम एव मध्यस्तु सुसुमुरभिन्ना मी सरोजा सनं ब्रह्माणं गमय

॥ शिव
॥ ३९ ॥

सिंहक्षयः प्रदीपेषु न स्वातेषु न तभ्रवां ॥ ६८॥ यथा वा ॥ विलं यंति श्रुतिवर्त्म स्याली लावतीनां
नयनो मलानि भिभूति यस्या मे पिव किमाण मे कोमहा काल जटा र्धवंदः ॥ आद्यो दाहरणे निवे
धः रादुः ॥ द्वितीये त्वाथः ॥ ६९॥ विरोधे तु ल्यबल योर्विकल्प लं रुति मेता ॥ सद्यः शिरं सिवा पा नान
मयं तु मही भुजः ॥ ७०॥ अत्र संधिविग्रह प्रमाण प्राप्ता योः शिरश्चा पन मनयो युगप दुपस्थितयो
युगप कर्तुं मशक्य योर्विकल्पः ॥ यथा वा ॥ पतत्य विरतं वारि न त्यतिव कलापिनः ॥ अद्य कोत कृतो
तो वादुः स्वस्या तं करिष्यति ॥ प्रिय समागम मधे न मरणा मा शंकनीयं मरले तु न प्रिय समागम सं
भवरे नितयो राशं सा ॥ योर्विकल्पः ॥ ७१॥ अत्र नो युगप द्वाव भजो गुफः समुद्रयः ॥ न स्यंति पश्चात्
स्यंति त्रस्यंति व भवद्विषः ॥ ७२॥ अत्र विरोधेन संभावितयो गपयानां नाशदी ना गुफनं समुद्रयः ॥ यथा
वा ॥ विभ्राण दूदये त्वयौ विनिहितं प्रेमाभिधानं न बंश लयं यदि दधाति सा विधुरिता सा धा तदा कर्णय
तां ॥ स्तेन शुष्यति ता म्यति प्रलपति प्रम्लयति प्रेक्षति भ्राम्यत्युलूट ति प्रणश्यति गत सु मूर्धति बुद्धि ॥
अत्र का सो विक्रियाणां किं विहाल भेद सं भवे पि शत पत्र पत्र शत भेद न्यायेन योग्य ॥ ७३॥ विरहातिशय
द्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणं नुगतिः ॥ ७४॥ अत्र प्राथमिका भाजामैक कायं चि यो पि सु ॥ कुलं स्वं
वयो विद्याधनं वमदयं त्यमु ॥ ७५॥ यत्रैकः कार्य हेतुं सिद्धि हेतुत्वेन प्रकातस्तत्रा ये पियो र्द अहे मह
मिक याखले कपोतिका न्यायन तस्ति धि कुर्वंति सोपि समुद्रयः ॥ यथा मदे अभिजात्य मे कं समयं कार
णं तादृशं वरुणादिक मपि तत्साधनत्वेनो वंतरतीति ॥ यथा वा ॥ प्रदानं प्रदनेन ग्रहमुपगतं संभ्रमविधि

पदार्थवान्यार्थबलात्प्रतीयमानोर्थोवाच्छापकरतांभूतते। काव्यलिङ्गे तु ५

सितौ कथमसावे काकिनीस्त्रास्यति ॥ १ ॥ इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथंगोदावय कर्तव्यमित्यसंभावनीया
 थोपपादकस्यापि मध्येत्यादितदिशेषास्यस्यसनेष्वेवाख्योगुणरूति ॥ शेषाविघटनार्थघटकाथस्यवृण
 नमिति शेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तं ॥ वस्तुतस्तत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेव तद्देहकोभावात् ॥
 ननु साभिप्रायः ~~पदार्थवाक्यार्थ~~ विन्यसनरूपासरिकराकाव्यलिङ्गस्य किं भेदकं ॥ उच्यते ॥ परिक
 रणपदार्थवाक्यार्थविवहेतुभावं भजतः ॥ ननु यद्यपि सखा लोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गे
 दाहरणे येन नितिमा नित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गे दाहरणे च पदार्थवाक्यार्थविवहेतुभावं भ
 जतस्तथापि पशुनाप्यपूरस्त्वनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मन्वितेति त्रिलोचन इति वाक्यार्थहेतुकोदाह
 रणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हेतुकोद्यनुप्रवे शो दृश्यते ॥ पशुनेत्यविवेकिताभिप्रायगर्भा ॥ विदुषीत्यस्य प्र
 तिनिर्देशत्वा ॥ त्रिलोचन इति कंदर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भा ॥ कंदर्पजोपयोगित्वोत्तस्य ॥ स
 त्यं ॥ तथापि नतयोः परिकर एव किंतु तदुद्भापितं काव्यलिङ्गमपि ॥ प्रतीयमानाविवेकविशिष्टनपशुना
 प्यपूरस्त्वनेति पदार्थस्य प्रतीयमानकंदर्पदाहकान्तृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य वित्तोसनि
 धानस्य वाक्यार्थस्य च वाक्यस्यैव हेतुभावात् ॥ नहि तयोर्वाक्ययोर्हेतुभावे ताभ्यां प्रतीयमानं मध्ये किं
 बिल्द्वारमस्ति ॥ यथा ॥ सर्वास्तु किं निधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वास्तु किं निधानस्य
 त्यादिना न केन पदार्थेन प्रतीयमानं शरीरस्याअसंरक्षणीयत्वं ॥ यथा च ॥ वाक्यार्थपरिकरोदाहर
 णे पर्यायोक्तविधया तत्तदाक्यार्थेन प्रतीयमानं नाहं व्यास इत्यादितस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन इत्यत्र

अन

कुवलय

॥४०॥

न प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य हेतुभावोपपादकतया काव्यलिङ्गस्योपपत्तिरिति चेत् ॥ यथा ॥
यत्नेनेत्रसमानकान्तिसलिलमग्नं तदीदृशमिदमेव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गोदाहरणत्वेनेत्रसमानकं
तीत्यादिकानिदं दीवरशक्तिहेतुविशेषणनितेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्यार्थहे
तुकं काव्यलिङ्गोपपादकं हेतुकं काव्यलिङ्गमग्नमिति न तयोः काव्यलिङ्गोदाहरणत्वे काव्यद्वयपपत्तिः ॥ ७ ॥
रुक्तिरथांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ॥ हनूमानब्धिमतरदुष्करं किमहं त्वनां ॥ ७ ॥ गुणवदुस्तुसं
र्गाद्यातिस्वलोपिगौरवं ॥ पुष्पमालानुषंगेण सूत्रैश्चिरसिधार्यते ॥ सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरथ
तरन्यासस्तयोश्चैकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमवति ॥ तत्र त्रयविशेषे प्रस्तुतेन सह प्रस्तुतसामान्यरूपस्य
सामान्यप्रस्तुतेन सह प्रस्तुतविशेषरूपस्याथानंतरस्य न्यसनमर्थान्तरमासेत्युक्तं भवति ॥ तत्राद्यस्य
द्वितीयाध्यायमुदाहरणं ॥ द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः ॥ न च युकाव्यलिङ्गान्तरि च ॥ तथा हि ॥ उदाहरण
द्वयस्य प्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोर्लक्ष्मिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति विवेक
यः ॥ न हि सर्वथैव प्रस्तुतान् न च व्यप्रस्तुतानि धानं युज्यते ॥ न तावदप्रस्तुतप्ररोसायाभिबप्रस्तुतव्य
जकतयोप्रस्तुतयो रपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वा ॥ नाप्यनुमानालंकारइव प्रस्तुतप्रती
तिजनकतया तद्विद्वद्वापि पक्षधर्मताद्यभावात् ॥ नापि दुष्प्रतीतिं लंकारइव उपमानतया विस्वव्याघा
तदोषः ॥ स्ववधा यस्वलेस्य वीरेण करः ॥ वनतरुभंगे धनिविवहरे निद्रातस्करः करिण इत्यादिषु सामा
न्यविशेषस्योपमानित्वदर्शनेषु विशेषसामान्यस्थकुचिदपि तददर्शनात् ॥ उपमानतया तदन्वयसा

॥शिव॥

॥४०॥

कुबलया
॥४९॥

स्य बुधावरो ह्यपुनर्विशेषांतरस्य न्यासप्रसंग इति वाच्ये ॥ इष्टापत्तेः ॥ अत्रैव विषये यद्विकस्वरालंकारस्या
नुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥ किं वकाव्यालं गेपिन सर्वत्र समर्थेन सापेक्ष नियमः ॥ विक्रप्रकराजये
तिते इत्यत्र तदभावात् ॥ उपमानवस्तुषु वर्णतीयसाम्पाभावेन निंदायाः कविकुलक्षु ॥ एणं लेनात्र समर्थ
नापेक्षा विरहान्नहितदास्यदास्येपि गतोधिकारितानं शरदः पार्वणशर्वरीश्वरः इत्यादिषु समर्थेन द्रव्य
ते ॥ न विषुषुषानशस्त्रेण नाग्निना न वमत्कना ॥ अप्रतीकारपाठव्या ॥ स्वाभिरेव स्त्रियः कृता इत्यादिका
व्यलिंगविषयेषु समर्थेनापेक्षा विरहेष्यप्रतीकारपाठव्या ॥ इत्यादिना समर्थेन दर्शनात् ॥ न हितत्र स्त्रीणां
विषादिनिर्मितत्वाभावात् प्रतिपादनं समर्थसापेक्षं ॥ प्रसिद्धत्वात् तस्मादुभयतो व्यभिचारात् ॥ समर्थेन सा
पेक्षसमर्थेन काव्यलिंगं निरपेक्षसमर्थेन अथोतरन्यास इति न विभागेः ॥ किंतु समर्थसमर्थकयोः सा
मान्यविशेषसंबंधे थोतरन्यासस्तद्विदितरसंबंधे काव्यलिंगमित्येव व्यवस्थावधारणीया ॥ प्रपन्नं भिन्न
मीमांसायां ॥ इष्टयः ॥ प्रपन्नं प्रकृतं तेन प्रकृतं तसमर्थं नमुदाहृतं ॥ प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थेन यथा ॥ य
दुभयते पावेति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारितद्वयः ॥ तथा हि हि ते शीलमुदाहरणे तपस्विनाम
पुपदेशात्तागतं ॥ यथा ॥ दानं ददत्यपि जलैः सहसा धिरुदेको विमानगतिं सिन्धुमुत्सहेत
यद्वितनः कटकटाहतामिममक्षोर्मक्षदपातिपरितः पटलैरलानां ॥ यस्मिन्विशेषसामान्यवि
शेषः स विकस्वरः ॥ स न जिग्येमहोतिरिदधर्षः सागरा इव ॥ यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनाथं सा
मान्यविन्यस्य तस्य सिद्धावप्यपरितुष्यतो कविना तत्समर्थेनापुनर्विशेषांतरमुपमानरीत्या थोत

शिव ॥
॥४९॥

शा ५

रन्यासविधया वा विन्यस्यते तत्र विकस्वरालंकारः ॥ उत्तरार्धे यथा कथं विदुदाहरणं ॥ इदं तु यत्तमुदा
हरणं ॥ अनंतरं प्रभवस्य यस्य हि मेन सौभाग्यविलोपिजाता ॥ एको हि दीर्घगुणसन्निपाते निम
लतीक्ष्णः किरणेष्विवांकः ॥ इदमुपमानरीत्या विशेषांतरस्य न्यसने उदाहरणं ॥ अथोतरन्यासवि
धया यथा ॥ कण्ठं तु दमंतरेणारणितं गाहस्य काकस्वयं धमा कंदमुकरं दशालिनपिहत्वा मन्म
हेको किल ॥ धन्यानि स्पृष्टवैभवेन कृतिवदस्तु नि कस्तूरिकां नेषालक्षति पालभालपतिते पंकेन
शंकेतकः ॥ ११ ॥ मालिन्यमल्लशशिरोर्मधुलिङ्गकलंके धनो मुखे तु तवटुकुतिरुकां जनाभां ॥ दे
षा वित्तः कुचनमेलकतोरुणत्वं वक्तु ॥ गुणैरेव वसिष्ठमविप्रलंभो ॥ १२ ॥ प्रोढोक्तिरुक्ता
हेतौ तद्येतुत्वं प्रकल्पनं ॥ कथाः कलिं दत्तालीरतमालस्तोममेव काः ॥ १३ ॥ कायतिशयाहेतौ तद्य
ेतुत्वं प्रकल्पनं प्रोढोक्तिः ॥ यथा ॥ तमालगतने लयाक्षितशयाहेतौ यमुना तटरोहणे तद्येतुत्वं प्रकल्
पनं ॥ यथा वा ॥ कल्पतरुका मदोग्धी विना मृणा पुनर्दशरेवानां ॥ रवितोरजोभरपयसेजः शोसांतरावर
णः ॥ अत्र कल्परक्षायेकैकवितरणातिशयिवर्णनीयराजवितरणहेतौ कल्परक्षपरागादिरूपपेव भू
तनिर्मितत्वेन तद्येतुत्वं प्रकल्पनं प्रोढोक्तिः ॥ १४ ॥ सौभाग्यं यदीधं स्यादिसूहा न्यस्य सिध्ये ॥ यद्विश
ेषा भवेदकाकथितास्युत्तरेण स्तव ॥ १५ ॥ यथा वा ॥ कस्तूरिकामृगाणामंडाद्रथगुणमखिलमादाय ॥ य
दि पुनरहविधिः स्यात्खलजिद्वयानिवशयिष्यामि ॥ यद्यथोक्तोक्तकल्पनमतिशयोक्तिमेव इति काव्य
प्रकाशकारः ॥ किं विन्यस्यत्वे सिध्यर्थमिथ्याथोतरकल्पनं ॥ मिथ्या ध्वंसितिर्विषयावशयेन खलजं

कुबलया
॥ ४२ ॥

बहुरा॥८॥ अत्रेवेश्यावरीकरणस्यासंतासंभावितत्वसिधयेगमनकुसुममालिकाधारणरूपाथोत
रकल्पनमिथ्याध्यवसितिः॥ यथावा॥ अस्य भोणिपनेः परार्धपर्यालक्ष्यैः संख्ययाप्रज्ञाव
क्षरवेक्ष्यमाणवधिरायाः किलाकीर्तयः॥ गीयंतेस्वरमष्टमेकल यताजातेनबंधोदराभूकानां प्र
करेण कर्मरमणीदुग्धोदधेरधसि॥१॥ अत्राद्योदाहरणनिर्दोषागर्भेतितीयेतु शुद्धं॥ असंबंधे
संबंधरूपाया अतिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः किंविमिथ्यात्वसिध्यर्थमिथ्याथोतरकल्पनात्मना
विधितिविशेषणभेदः॥१॥ प्रस्तुतवर्णवाक्यार्थप्रतिबिंबकल्पनं॥ ललितं निगतिनारेसे
तुमेषाविशेषतो॥८॥ प्रस्तुतधर्मिण्योवर्णनीयो॥ वृत्तांतस्तमवर्णयि॥ तत्रैवतस्यति विवरूपस्य
कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तांतस्यवर्णनललितं॥ यथाकथंविदाक्षिण्यसमागतस्तकालोपेक्षितप्रतिनि
वृत्तनायिकांतरासक्तनायकानयनाथं सखीप्रेषयितुकामताधिकामुद्दिश्यसख्यावनेनतद्व्यापारप्रति
बिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णनं॥ नेयमप्रस्तुतप्ररोसा॥ प्रस्तुतधर्मिकत्वात्॥ नपिसमासाक्तिः॥ प्रस्तु
तवृत्तांतवर्णमानेच्छेषेणाविशेषणसाधारण्येनस्वरूपेणावप्रस्तुतवृत्तांतस्फुट्यभावात्॥ अ
प्रस्तुतवृत्तांतदेवसरूपादिप्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात्॥ नापिनिदर्शिता॥ प्रस्तुतोप्रस्तुतवृत्तांत
योः शब्देषातयोरेक्यसमारोपेवतस्याः समुत्पेक्षात्॥ यदिविषयविषयिणोः शब्देषातयोः प्रवर्तमा
नएवातंकारोविषयिमात्रोपादानेपिस्थानदारूपकमेव भेदेयमभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपिविषयमा
क्रमेत्॥ ननुतर्हिअप्रस्तुतनायिकादिनिगरणेनतत्तद्वृत्तांतोपात्ताप्रस्तुतनायिकादयभेदाध्यवसाय

॥ शिव ॥
॥ ४२ ॥

प्रसिद्धताया

मंतस्याप्रतीतेश्च॥ तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगइहपिबलव्युः॥ ततश्चवाक्यार्थहेतुकंका
व्यलिंगमेवात्रापि स्यात्॥ नत्वलंकारंतरस्यावकाश इति चेत् अत्रैकेचित्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्यासमर्थ
नेकाव्यलिंगे॥ निरपेक्षस्यापिप्रतीतिवैभवात्समर्थनेर्थांतरन्यासः॥ नदियत्वेनेत्रसमानकांतीयादिका
व्यलिंगेदाहरणेष्टिवाथोपगृहेश्वरदाशशंकेप्रावृज्योशंततडिकटाक्षः॥ कासांनसौभाग्यगुणो गता
नांनष्टपरिभ्रष्टपयोधराणां॥ दिवाकराद्रक्षितियोगुहासुलीनंदिवाभीतिमिवांधकारे॥ धुंदेपि नूनंशर
णंप्रपन्नममत्वमुद्वेगिरसिामतीव॥ इत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषुप्रस्तुतस्यसमर्थनापेक्षत्वमस्तीति॥
वस्तुतस्तुप्रायोवादीयं॥ अर्थांतरन्यासेपिद्विविशेषस्यसामान्येनसमर्थनानपेक्षत्वेपिसामान्यविशे
षेणसमर्थनमपेक्षतएव॥ निर्विशेषेनसामान्यमिति न्यायेन॥ बहुनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाध
कइत्यादिसामान्यस्यतुल्येराभ्यतेरलुप्तयानागोपिबध्यतइत्यादिसंप्रतिपन्नविशेषावृत्तरणोवि
नावधौप्रतिष्ठितत्वासंभवात्॥ नवतुत्रसामान्यस्यकासांनसौभाग्यगुणो गतानामित्यादेर्विशेषस
मर्थने॥ सामान्यस्यबलोकसंप्रतिपन्नतयाविशेषावृत्तरणोविनेवबुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसेभवतीतिश्रु
केतन्यसनेनापेक्षितमितिवाच्यं॥ सामान्यस्यसर्वत्रलोकसंप्रतिपन्नतयायथामहानसइतितद्विशेषरूप
योधूमवांससोनिमानितिवाहिरूपसामान्यस्यलोकसंप्रतिपन्नतयायथामहानसइतितद्विशेषरूप
दृष्टान्तानुपादानसंभवात्॥ त्रेणाप्रसिद्ध्याहिरूपसामान्योपन्यासेपितद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनेर
पेक्ष्यसंभवति॥ नयेवंसामान्येनविशेषसमर्थनस्वरूपेकवित्तस्यसामान्यस्यलोकप्रसिद्धत्वाभावेन

कुवलयो
॥ ४२ ॥

बहुरा॥ अत्रेवैयावरीकरणस्यासंतासंभावितत्वसिधयेगमूनकुसुममालिकाधारणरूपाधोत
रकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः॥ यथावा॥ अस्य भोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया प्रस्ताव
क्षुरवक्ष्यमाणवधिरश्वायाः किलाकीर्तयः॥ गीयंते स्वरमष्टमं कलं यताजातेन वध्योदराभ्रकांगप्र
करेण कर्मरमणीदुग्धोदधेरोधसि॥ अत्राद्योदाहरणनिदर्शनागर्भेतितीयं तु शुद्धं॥ असंबंधे
संबंधरूपाया अतिशयोक्तिः मिथ्याध्यवसितिः किं विमिथ्यात्वसिध्यर्थमिथ्याधोतरकल्पनात्मना
विधिति विशेषणभेदः॥ प्रस्तुतवर्णवाक्यार्थप्रतिबिंबकल्पः स्यवर्णनं॥ ललितनिर्गतेनारेसे
तुमेषादि कीर्तयते॥ प्रस्तुतधर्मिणीयो वर्णनीयो॥ वृत्तं वस्तुमवर्णयि॥ तत्रैव तस्यति बिंबरूपस्य
कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तं तस्यवर्णनं ललितं॥ यथा कथं विदाक्षिण्य समागतस्तु कालोपेक्षितप्रतिनि
वृत्तनायिकांतरा सक्तनायकानयनाथं सखीप्रेषयितुकामतोयिकामुदिरयसख्यावनेन तद्वापरप्रति
बिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णनं॥ नेयमप्रस्तुतप्रशंसा॥ प्रस्तुतधर्मिकत्वात्॥ नपि समासात्किं॥ प्रस्तु
तवृत्तातेव वर्णमाने श्लेषेणाविशेषणसाधारण्येन स्वरूपाणां॥ अप्रस्तुतवृत्तांतस्फुर्यभावात्॥ अ
प्रस्तुतवृत्तातादेव सरूपादिह प्रस्तुतवृत्तांतस्य गम्यत्वात्॥ नपि निदर्शनात्॥ प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांत
योः शब्देषां तयोरेक्यसमारोपेणैव तस्याः समुत्पत्त्यात्॥ यदि विषयविषयिणोः शब्देषां तयोः प्रवर्तमा
नत्वा तं कारो विषयिमात्रोपादाने पि स्थानदारूपकमेव भेदेयमभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपि विषयमा
क्रामत्॥ ननु तर्हि अत्र प्रस्तुता नोयकादिनिर्गणेन तत्तद्विशेषात्ता प्रस्तुता नारायभेदाध्यवसाय

॥ शिव ॥

॥ ४२ ॥

मंतस्याप्रतीतिश्च॥ तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोग इहपि वक्तव्यः॥ तत्रैव वाक्यार्थहेतुकं का
व्यलिङ्गमेवात्रापि स्यात्॥ नत्वलंकारंतरस्यावकाश इति चेत् अत्रैवैविसमर्थनसापेक्षस्यार्थस्यासमर्थ
नेकाव्यलिङ्गे॥ निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात्समर्थनेर्थांतरन्यासः॥ न हि यत्वेनैव समानकांतीत्यादिका
व्यलिङ्गे दाहरणे विवाधोपगूढे श्रुता शब्दोपगूढे प्रावृज्यो रंतत उक्त एव॥ का सो न सो भाग्यगुणो गना
नां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणां॥ दिवाकरा दक्षति योगुहा सुलीने दिवाभीर्तमिवाधकारे॥ भुङ्क्ष्वि नूनं शर
णं प्रवृत्तममत्वमुद्वेगिरिस्तिमतीव॥ इत्याद्यधोतरन्यासो दाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनापेक्षत्वमस्तीति॥
वस्तुतस्तु प्रायोपादोयं॥ अधोतरन्यासेपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेपि सामान्यविशे
षेण समर्थनमपेक्ष्य तत्रैव निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन॥ बहुना मप्यसाराणां संयोगः कार्यसाध
क इत्यादि सामान्यस्य तृणैरारभ्य तेरल्लुप्तयानां गोपि वध्यत इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषां वतरणं वि
नावृद्धौ प्रविष्टित्वा संभवत्॥ न व तत्र सामान्यस्य का सो न सो भाग्यगुणो गना नामित्यादि विशेषस
मर्थने सामान्यस्य वलो कसंप्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विने ववृद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीति श्रु
कृतं न्यसनेनापेक्षितमिति वाच्यं॥ सामान्यस्य वलो कसंप्रतिपन्नतया यथामहान स इति तद्विशेषरूप
यो धूमवात्सलो निमानिति यादिरूप सामान्यस्य लो कसंप्रतिपन्नतया यथामहान स इति तद्विशेषरूप
रूपं तादृशपादानसंभवमात्रेणाप्रसिध्यातिरूप सामान्योपन्यासेपि तद्विशेषरूपरूपं तादृशपादानसंभवमा
पेक्ष्य संभवति॥ न वैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्त्वेवैकवित्तस्य सामान्यस्य लो कप्रसिध्वाभावेन

प्रसिध्वाभावेन

पा
व

इतिभेदेनै अभेदरूपातिशयोक्तिरस्ति ॥ एवं तर्हि सारूप्यनिबंधनाप्रसक्तप्रशंसाविषयेपिसेवतिशयोक्तिः
स्याधत्तप्रस्तुतधर्मिकत्वानभवतीतिरेच ॥ तत्रापिप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यपिप्रसिद्धातिशयोक्त्युदा
हरंशिवप्रस्तुतधर्मिकलक्षकत्वसंभवात् ॥ नचप्रस्तुतप्रशंसायां सारूपादप्रस्तुतवाक्याथोक्तस्तुतवाक्या
थो गम्यते ॥ नत्वतिशयोक्ताविवविषयिवाचकैस्तत्सदेविषया लक्ष्यंत इतिभेदरतिरेच ॥ इहापिप्रस्तु
तगतादप्रस्तुतयेतातरूपादाक्याथोक्तद्वतत्प्रस्तुतवत्तातरूपोवाक्याथोविगम्यतइत्येतिशयोक्तितो
भेदोक्त ॥ वस्तुतस्तु ॥ सोपूवैरिसनाविषययविधिस्तुक्कणिकोश्चापलं दष्टिः सामदविस्तुतस्वपरदिष्टि
भूयसोक्तनवा ॥ पूर्वनिश्चितवानसिभ्रमरहेयद्वारणयाप्यसावेतः शून्यकरोनिषेयतइतिभातः क
एषग्रहः ॥ इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेप्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्याथोस्तुतवाक्याथोविगम्यतइत्येत
न्नघटते ॥ अप्रस्तुतवारणस्यभ्रमरोसेयत्वेकणचापलमात्रस्यभ्रमरेनिराकरणहेतुत्वसंभवेपिरस्य
सनाविषय्योतः शून्यकृतत्वयोहेतुत्वासंभवेनमदस्यप्रस्तुतसेयत्वएवहेतुत्वेनचरिसनाविषययो
दीनां तत्रहेतुत्वान्वयार्थवारणपदस्यदुष्प्रभुरूपविषयकोडीकारणेवप्रवृत्तेवैक्त्यत्वादेवंसत्यपियद्य
प्रस्तुतसंबंधनादिविधितिविशेषान्त्राप्रस्तुतप्रशंसायाअतिशयोक्तितोभेदोघटते ॥ तदत्रापिप्रस्तुतध
र्मिणस्वपदेननिर्दिश्यतत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्याविधितिविशेषसद्भावात् ॥ ततोभेदः सुतरांघटते ॥ प
श्यनीलोसलदं द्वाभिः सरंति ॥ वापी कापिस्रुतिगगनेतत्तरां स्रुक्ष्मपद्येत्यादिषुप्रस्तुतस्यैकस्यविश्वमिणः
स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवैतेनयत्तजलसेतुबंधवर्णनादिष्वसंबंधेसंबंधोरूपातिशयोक्तिरस्ति वर्णन

कुचलया०
॥४३॥

तिशंकापिनिरस्ता॥ तथा सति कस्वभोः कथयमीत्यादावपितस्वसंगात्सादृश्य निबंधनूप्रस्तुतवाक्याथो
वगतिरूपविच्छित्तिविशेषेणालंकारोत्तररक्तकल्पनमिहापितुल्यं॥ तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदंललि
तं॥ यथावा॥ कुसूर्यप्रभवो वंशः कुचालयविषयामतिः॥ तितीर्षुर्दस्तरं मोहादुडुपेनास्मिन्सागरं॥ अत्रा
पिनिदर्शनाभातिर्नकार्यो॥ अल्पविषययामत्यासूर्यवंशं वरार्थितुमिच्छरेहमितिप्रस्तुतं तातानुपन्या
सातल्लतिविंबभूतस्यउडुपेनसागरंतिनीषुरेस्मीतिअप्रस्तुतं रत्नोत्सवर्णनेनादेविषमालंकारविन्यसे
नचकेवलस्यतत्रतासयस्यगम्यमानत्वात्॥ यथावा॥ अनायिदेराः कतमस्त्वयाद्यवसंतमुक्तस्यदशावन
स्य॥ त्वदाससंकेततया क्ताथश्राव्यापिनावेनजनेनसंसा॥ अत्रकतमोदशस्त्वयापरित्यक्तइतिप्रस्तु
तार्थमनुपन्यास्यवसंतमुक्तस्यवनस्यदशमनायीतितल्लतिविंबभूतार्थमात्रोपन्यासलुलितालंकारः
उक्तंठिताथसंसिद्धिर्विनायलंप्रहर्षो॥ तामेवध्यायतेतस्मैविच्छिष्टासैवदुतिका॥ ८०॥ उक्तंठाइ
विशेषः॥ सर्वेदियसुरवास्वादोयत्रास्तोत्यभिमन्यते॥ तस्मात्मीकांससंकल्पामुक्तंठाकवयोविदुरित्यक्तल
क्षणं॥ तदिषयस्याथस्थितदुपायसंपादनयत्नंविनासिद्धिः प्रहर्षणमुदाहरणंस्पष्टं॥ यथावा॥ मेधे
मेदुरमंवरंवनभुवःशमास्तमालदुमैर्नक्तंभारुरयत्नमेवतदिमंराधोर्गृहंप्रापये॥ इधंनंदनेदेशतश्चलित
योःप्रत्यध्वकंजदुमंराधामाधवयोर्जयंति यमनाकलेरहःकेलयः॥ ९॥ अत्रराधामाधवयोःपरस्परमु
कथितत्वं॥ असिद्धेतरमयेचयंथकारेणनिबध्मिस्तत्रोदाहरणलक्षणानुगतिः॥ ८०॥ वाचितादधिका
स्यपसंसिद्धिश्चेप्रहर्षो॥ दीपमुद्योजयेयावत्तवदभ्युदितो रविः॥ ८१॥ स्पष्टंयथावा॥ वातकस्त्रिचतुरः

॥शिव॥
॥४३॥

कुवलो
॥४४॥

कौये दोषेण तत्सेव कानां वधं विना निर्गमनं गुणत्वेन वर्णितं ॥ अने नैव क्रमेणोदाहरणं तराणि ॥ यथा वा ॥
यदयं रथसंक्षोभादंसेनां सो निपातितः ॥ एकः कृती मंदगेषु शेषमंगं भुवो भरः ॥ १ ॥ अत्र नायिका सौंदर्यं
गुणेन तदं सनिपातितं तस्य सौ सस्य कृति त्वगुणो वर्णितः ॥ लोका नंदनं वदनं दुर्मसि रेनास्मिन् वने स्त्री य
तां दुर्वैश्वः पुरुषैरसार हृदये राक्रांतमेतदने ॥ ते सन्त्यो न्यविघर्षजातदहन ज्वालावली संकुलान् स्वाम्य
वकुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनं ॥ अत्र वेणुना पुरस्परसंघर्षसंज्ञात दने हे संकुलत्वदोषेण वनना
शरूपदोषो वर्णितः ॥ दानार्थं नो मधुकुरा यदि कण्ठाले दूरी कृताः करिवरेण मंदो धनुष्या ॥ तस्यैव गेज
युगमंडनं हनिरेषा भृंगाः पुनर्विके वेष्य वने चरंति ॥ १ ॥ अत्र भ्रमराणां मलंकरणं त्वगुणेन गजस्य
तस्यति पोक्षे दोषत्वेन वर्णितः ॥ आह्लाते परिचुंबितं प्रविमुहलं शृंगं पुनश्चरितं त्यक्तं वा ॥ भुवं नीरसे मनसा
तत्र व्यथां मा कथा ॥ हे सदनं तवैतदेव कुशलं यद्दानेरेण दरादंतः सारविलोकनं व्यसनिना चरणं कृतं न
॥ अत्र वानरस्य चोपलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो गुणत्वेन वर्णितः ॥ अत्र प्रथमं चतुर्थं यो रत्नासा
नर्थः ॥ मध्यमयो ॥ श्रुत्रिन्यायेन लक्षणाः ॥ ताभ्यां तो यदि न स्यातामवशालं कृतिस्तु सा ॥ स्वल्पमेव
बुलभते ॥ प्रसू ॥ प्राप्यापिसागरं ॥ मीलंति यदि प ॥ ग्रानि का हानिरमृतयुते ॥ ताभ्यां गुणदोषाभ्यां
तो गुणदोषौ ॥ अत्र कस्य विदुषो नान्यस्य गुणालाभे द्वितीयाधमिदाहरणं ॥ दोषेण दोषस्याप्राप्ते तृतीया
धं ॥ यथा वा ॥ मदुक्तिश्चेदं तं मंदयति सुधी भूय सुधियः किमस्या नाम स्यादलं ॥ स पुरुषा नादरभरे ॥ यथा ॥ ४४ ॥
यूनस्तदहसरमरमणीयापिरमणी कुमाराणां मतः करणहरणं केव कुरुते ॥ त्वेवं संवरसे रषेण लघुता

न
सना
॥ ४४ ॥

कानामदिदंतिनां व्यालैः कंकणभूषणानि कुरुषे हानिर्न हेमामपि ॥ मूर्धन्यं कुरुषे सितं शुभयशः किं नाम
लोकत्रयी दीपस्या बुजबोधवस्य जगता मोक्षो सिद्धिं बुमहे ॥ १ ॥ अत्राद्ये कवितारमणी गुणभ्यां अलं रस
बालं हृदयो ह्लास रूपगुणभावो वर्णितः ॥ द्वितीये परमेश्वरानं गीकरणदोषेण दिग्गजानो दो लघुतादि
दोषाभावो वर्णितः ॥ दोषस्याभ्यर्थना ॥ अत्राद्ये कवितारमणी गुणभ्यां अलं रस
यथा वा ॥ मध्ये वजीर्णं तां यानुयत्यो पकृतं हरे ॥ न प्रकफकारा र्थविपत्तिमभिको क्षति ॥ रयं हनुमतं प्र
क्षिरामस्योक्तिः ॥ अत्र प्रकफकाराभावो दोषस्तदभ्युपगमहेतुगुणविपत्त्या का क्षायाः अप्रसक्तिः ॥ सावय
तिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थंतरन्यासेन दर्शिता ॥ यथा वा ॥ भवदुवने देहली
विकेटलुं उदेडा हति वुटमुकुटकोटिभिर्मद्यवदोदिभिर्भूयते ॥ भैजे मभवदंति कं प्रैरुति मे सुपैराविकी न
तैविदिवसंपदं प्रमथनोथनाथामहे ॥ लेशः स्या दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पने ॥ अखिलेषु विहंगेषु
तत्स्वच्छंदचारिषु ॥ शुकपंजरबंधुस्ते मधुराणां गिरां फलं ॥ दोषस्य गुणत्व कल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्प
नं चलेराउदाहरणं ॥ रातो बहुमते विदुषि पुत्रे विरेराजधान्यां प्रवसति तदूरीने कंठितस्य दिजस्य गृहे
स्थितस्य पितृवचनमप्रस्तुतप्रशंसारूपं ॥ तत्र प्रथमा धेइतरविहंगानां मवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छंदचरण
नुकूलतया गुणत्वकल्पितं ॥ द्वितीया धे मधुरभाषितस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वकल्पितं ॥ न वा
त्रयाजस्तुतिराशो कनीया ॥ न ह्यत्र विहंगोतरा ॥ एणस्तुतिव्याजेन निंदयां शुकस्य निंदा व्याजेन स्तुते वता
सयं ॥ किंतु पुत्रदरीनो कंठितस्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमानपरवात्र श्लोके निबध् ॥ यथा वा ॥ संतः स

कुवळ ॥ ४५ ॥ न

तिथी ५

चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भव संवत्सराः सर्वत्रैव जनापवादचकिताजी वंति दुखं स हरा ॥ अयुसन्नमतिः स
लेन सता नै वासताया कुले युक्तायुक्तवैवेकशून्य दृढयोधन्योजनः प्राकृतः ॥ हंती त्वजो राजा हर ॥ सुवेषगुण
वाञ्छा जा योग्य संपत्तिरुज्जितः ॥ रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादिभिः ॥ स्वपले निदं यत्वा सो जनः
किं ते न मे सखि ॥ आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन निरिक्षिताः ॥ अत्राय श्लोके रातो वीर्ये किं पुं स्तुतिः ॥ कन्या
यानिरंतरसंभोगा विविक्ते ॥ दोषत्वेन प्रतिभा सतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सरव्या राजप्रकोपपरिजिही
षया स एव दोषगुणत्वेन वर्णितः ॥ उत्तर श्लोके स रवीभिरुपदिष्टं मानं कर्तुं अशक्त्यापिता सामग्र्यतो मानप
रिय हानुगुण्य प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशंकमानया सखी नामुपहासं परिजिहीषत्या नाधिकयाना यकस्य
चा दृष्टकारिता गुण एव दोषत्वेन वर्णितः ॥ नवाद्य श्लोके स्तुतिर्निदापयवसायिनी द्वितीय श्लोके निंदा स्तुतिपय
वसायिनी तिथ्या जस्तुतिराशंकनीया ॥ राजप्रकोपादिपरिहारार्थं मिह निंदास्तुत्योरन्याविदिते लेशा त एव दृष्टे
नततो विशेषादिनिवस्तुतस्तु दहया जस्तुतिसद्भावेपि न दोषः ॥ नयेतो वता ले रामात्रस्य व्याजस्तुत्यंतर्भावप्रस
ज्यते तदसंकापयोरपिलेशोदाहरणयोर्दक्षित्वात् ॥ नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्यते भिन्नवि
षयव्याजस्तुत्यदाहरणेषु कस्त्वानररामवदुभवेन लेखात्सर्वो हको यदहं मुदुराक्षसे न धनिनां वृषेन वा
दन्मषादित्यादिषु दोषगुणोत्तराण्यगुणदोषीकरणस्य चाभावात् ॥ अत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्रगुण
दोषयोः प्रतीते विषये कुर्येपि ॥ इदो लक्ष्मिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारिदिदं नागानां मदजलमपीमां
जिगडस्थलानि ॥ अत्रा ॥ अत्रावलयतिलकस्यामलिम्लानुलिसान्याभासंतेव दधेवलितं किं यशोभिस्तदी

॥ शिव ॥
॥ ४५ ॥

त्य

पयः कणन्या च तेजलधरं पिपासया ॥ सोपि पूरयति विश्वमंभसा हेतुं हंत महता मुदारता ॥ १ ॥ ८५ ॥ यत्नारुप
यसिध्यथसिद्धाक्षुभः फलस्य च ॥ निध्यंज नोषधी मूलं खनुतासाधिको निधिः ॥ फलोपायसिध्यथा यत्न
मध्ये उपायसिद्धिं मनपेक्ष्य साक्षात्फलस्यैवलांभोपि प्रहर्षणे ॥ यथानिध्यंज नसिध्यथं मूलिकं खनतस्त
त्रैवनिधेलांभः ॥ यथावा ॥ उच्यते ॥ प्रथममधस्ति ते मृगाक्षी पुष्पोद्यं अत्र विरपंगही तुका मा ॥ आरोहं प
दमदधा ॥ दशोकयष्टा सामूलं पुनरपितेन पुष्पिता भूत ॥ अत्र पुष्पाग्रहणे पायभूतारोहणसिध्यथा
सदनिधानात्तत्रैव पुष्पग्रहणलाभः ॥ इष्यमाणं विरुद्धार्थं संप्राप्तिस्तु विपादनं ॥ रापमृद्यो जवेया वनिवा
णस्तावादेव सः ॥ यथावा ॥ रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातो भास्वानुदेष्यति ह सिध्यति पंकजश्रीः ॥
इधं विवितं यतिके शृंगतेदरे फेह हंत हंत नलिनी गज उज्जहार ॥ १ ॥ एकस्य गुणदोषाभ्यामुदात्तान्यस्य
तौ पुदि ॥ अत्रिमां पावयेसा धीस्त्रा लेती कृति जा हवी ॥ काठिएय कु वयोः सृष्टं वा छं त्यः पादपं य योः निंदं
ति विधातारं त्वहारी प्ररियोधितः ॥ तदभाय्ये धनस्यैव यत्राश्रयति सज्जनं ॥ लाभो यमेव भूपाठसेवका
नानेव हृदयः ॥ यत्र कस्य विदुषो नामस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणेन वावर्त्यते ॥ सुउल्लसु ॥
दिताया धमाय स्यादाहरणं ॥ तत्र प्रतिबुता महिमगुणेन तदीयस्नानतोगंगायाः पावनत्वं गुणो वर्णितः ॥
द्वितीय श्लोके द्वितीयस्योदाहरणं ॥ तत्राश्लोधातटीषु वने पलायमाना मराति यो धिता पादयो धी वन
परिपंथिमादं वदोषेण त्रयोः काठिएय सृष्टवाय यं कु वयोः ससृष्टवतो धातुर्नियतं दोषो वर्णितः ॥ त
तीय श्लोके तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणं ॥ तत्र सज्जनमहिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणदोषत्वेनारातः

यैः ॥ इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शतः ॥ तत्र ह्रीं दुर्लभादीनां ध्वलीकरणभावदोष एव गुणत्वेन न पर्यवस्यति ॥
किंतु परिसंख्यारूपेण ततो न्यत्सर्वध्वलितमित्यन्योगुणः प्रतीयते ॥ कुविद्याजस्तुत्कराहरणगुणदोषीकर
णसत्त्वेपिस्तुते विषयोंतरमपि दृश्यते ॥ यथा सर्वदा सर्वदोषातिमिथ्यात्वं कथ्यसेवधैः ॥ नायोलिपिरेष्ट
छं न वक्षः परयोषितः ॥ अत्र हि वाच्यया निरया परिसंख्यारूपेण ततो न्यत्सर्वमर्थिनामभिमतं दीयत इति
स्तुत्यंतरमपि प्रतीयते ॥ एवं च एषूदाहरणेषु कस्ते शैर्यमिदो यो दुर्मित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकर
णादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतया वर्तते ॥ अत्र ले शम्याजस्तुत्योः संकरास्तु इत्थमेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तु
तप्रशंसयोरपि प्राक्संकरो वर्णितः ॥ सूत्रार्थसूचने मुद्राप्रकृतार्थपरैः पदैः ॥ नितेव गुर्वतरुणीरुपम
विपुलाचसा ॥ ७७ ॥ अत्र नायिकावर्णनपूरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपुलानामेव रूपसूच
नार्थसूचने मुद्रायदाप्यत्र यथेव तनाम्ना नास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्यान्तराधस्य लक्ष्यलक्षणयुक्तं
दः ॥ शास्त्रमध्यपतित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यं ॥ एवं नवरत्नमालायां सू
चनीयत्वं तद्वत्तनामनिवेशनेन तत्तनामकजातिस्त्वने ॥ नक्षत्रमालायां अग्रादिदेवतानामभिनेक्षत्रं सू
चनमित्याशयमेवात्र कारः ॥ एवं नाटके वक्ष्यमाणार्थसूचनेषुपि ॥ क्रमिकं प्राकृतार्थानां न्यासं रत्नावली
विदुः ॥ चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वज्ञं स्वं महापते ॥ ७८ ॥ अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य वंशसूत्रं विष्णो
सताप्रतीयते इति प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मादीनां क्रमेण निवेशनं रत्नावली ॥ यथा वागरस्याप्रप्रियला
छने कठिणतावासोरसालिङ्गिते प्रह्लादेकरसे क्रमादुपचिते भूभृतरुक्तापहे ॥ कोकस्याधिनिभोगभा

कुवळ०
१४७१॥

लि५

र

मान्य

याश्चरणे सहजारुणे ॥ यथा वा ॥ मल्लिकामा ॥ लयभारिण्यः स वीगी एण दुचंदनाः ॥ क्षौमवत्यो न लक्ष्यते ज्यो
स्नायामभिसारिका ॥ अत्राये चरणलक्षकरसयोररुणिमगुणसाम्या देदानध्यवसायः ॥ द्वितीयोदाहर
णचंद्रिकाभिरभिसारिकाणधवलमगुणसाम्या देदानध्यवसायः ॥ सामान्ययदिसादृश्याद्विरोधो नोप
लक्ष्यते ॥ पद्माकरप्रविष्टानामुखं नालक्षिसुभुवा ॥ यथा वा ॥ रत्ने संभेषु संकोते प्रतिबंबशते रजः ॥ लंके ख
रसभामध्ये न तातो वी ॥ स्तुना ॥ मीलितालंकारे एकैर्नोपरस्य भिन्नस्वरूपा न वभासरूपमीलनं कियते ॥
सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपा वभासेपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः ॥ मीलितोदाहरणं चर
णदे ॥ वेस्वते त्वेनागतुकं यावकादि नभासते ॥ सामान्योदाहरणे तु पद्मानामुखानां
व्यक्त्यंतरनयाभानमस्येव ॥ तथा रावणदेहस्य तस्य तिबिंबानां च किं ह देपमिदं मुखमप्येवं बोध
प्रतिबंब इति विशेषः परं नोपलक्ष्यते ॥ अतएव भेदतिरोधानात् ॥ मीलितं तदतिरोधानेपि सामान्ये
न व्यावर्तकानवभासे ॥ भिन्नभयोरप्येवार्थता ॥ केचित्तु वस्तुद्वयस्य लक्षणसाम्यात्तयोः केन
विदुषीयसातदस्यस्वरूपतिरोधाने मीलितं ॥ स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्देदतिरोधाने सा
मान्यं ॥ एवंच ॥ अपांगतरले दृशौ तरलवक्रवर्णागिरो विलासभरमंधरागतिरतीव कोतं मुखं ॥ इति स्फु
रितमंगके मंगदृशं स्वतोलीलया तदत्र नमोदयः कृतपदेपि संलक्ष्यते ॥ १॥ इत्यत्र मीलितालंकारः अत्र
हिरत्नारुणादीनां नारीवपुषः सहजधर्मत्वात् नमोदयकार्यत्वाच्च ॥ तदुभयसाधारण्यदुल्लेखतारलयादि
योगिना वपुषाममोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते ॥ लिंगसाधारण्येन तद्वानो यथा वा तमल्लिका

पि
हि

॥ शिव ॥
॥ ४७१ ॥

२ पा

यथा७

व

मालयाभारिण्यद्व्यादिषु तु सामान्यालंकार इत्याहुः ॥ तन्मते पद्माकरप्रविष्टानामित्यादौ भेदाध्यवसाये
पिव्यावर्तकास्फुरणेनालंकारो तरेण भाव्यं ॥ सामान्यालंकारा वांतरभेदेन वा पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेन
लंकारांतरेण भाव्यं मीलितवांतरभेदेन वा ॥ भेद वैशिष्ट्ययोस्फूर्तवृत्तमिलितविशेषको ॥ हिमोदित्वयशो
मग्नसुराः शीतेन जानते ॥ लक्षितान्मुदिते चंद्रे पद्माभिचमुखानि च ॥ मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्रा
प्तिकुतोपि हेतोर्भेदस्फूर्तेर्मिलितप्रतिद्वन्द्वमीलितं ॥ तथा सामान्यशब्दाविशेषास्फुरणे प्राप्तिकुतश्चिज्
कारणाद्विशेषस्फूर्तेस्तत्प्रतिद्वंद्वविशेषकः ॥ क्रमेणोदाहरणद्वयं ॥ तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्रा
प्तौ वृत्तमिलितं दृश्यते ॥ इत्यहं गदहसप्रसरसहचरैस्तावकी नैयशोभिधावलयेनीयमाने विजगति
परितः श्रीनृसिंहक्षितीदृ ॥ इत्यमोषनाभीकमलपरिमलप्रेदिमासादधिष्य देवानां नाभविष्यक
धमपिकमलाकाशुकस्यावबोधः ॥ काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ॥ वसेत्काले संप्राप्तका
कः काकः पिकः पिकः ॥ इदं विशेषकस्योदाहरणंतरं ॥ अत्र द्वितीयैका कपिकराशौ काकत्वेन तातः ॥
पिकत्वेन तात इत्यर्थो तिरसंक्रामितवाच्यो ॥ यथा वा ॥ वाराणसीवासवतां तजना नोसाधारणो शंकरलोख
नेपि ॥ पाथप्रहारवृणमृत्तमांगे प्राचीनखेमीशप्रकटीकरोति ॥ किं विदुः कृतसहितस्याद्दो नरमृत्तय
यत्रासौ वेतसीपोथतत्रेयं सुतरासरित् ॥ सरित्तरणमार्गे पृच्छं तं प्रति तं कामयमाना यो उत्तरमिदं
वेतसीकुंजे स्वाच्छादयामित्याकृतं ॥ यथा वा ॥ ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्राये न के विसाथविद्यते ॥ पयोधरावति
दृष्ट्वास्तुमिदं सिचेदस ॥ अविदग्धजनप्रायेस्मिन्ग्रामे कश्चिद्वदमवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रतिबंधकं

न्य

य

र
च

वितखज्जलेखनेन प्रकाशितं ॥ व्याजोक्तिरं हेतु कस्या यदा कारस्य गोपनं ॥ सरिपश्य ग्रहारा मपरागे रस्मि
 धूसरा ॥ अत्र चोय रित कृत संकेत भूषण लुठन लम धूलि जालु स्य गोपनं ॥ यथा वा ॥ कस्य वान भवे दोषः प्रि
 यायाः सबुणे धरे ॥ सभं गे प यमा घासी वारिता पिमया धुना ॥ उपपत्ति नारवंडिता धराया नायिका याः सका
 रामा गच्छंते प्रिय मपश्यं त्येव सख्या नायिकां प्रति हितो पदेशा व्याजेन तं प्रति नायिका पराध गोपनं ॥ छे का
 प इते रस्या भ्रायं विशेषः ॥ तस्यां वचन स्या न्यथानयने नाप द्रवः ॥ अस्या मा कारस्य हेतुं तरवर्णने न गोपन
 मिति ॥ लक्षणे लक्ष्य नो ध्वि चोक्ति ग्रहण मा कारस्य गोपना र्थं हेतुं तर प्रत्याय क व्यापार मात्रो पलक्षणं ॥ त
 तश्च ॥ आयेत माले क्य हरिं प्र तो लया मालयाः पुरस्ता दनुराग मेका ॥ रोमां च कं पादि भिरुच्य मानं भा मा जिगृ
 ह प्रण मं त्यथै नमित्यत्रापि व्याजोक्तिरेव ॥ तत्र ह्यनुराग कृत स्य रोमां चाद्या कारस्य भाक्तिरूप हेतुं तर प्रत्या
 यके न प्रणामेन गोपनं कृतं ॥ सूक्ष्म पिहितालं कारस्योरपि चेष्टित ग्रहण मुक्ति साधारण व्यापार मात्रो पल
 क्षणं ॥ ततश्च ॥ नलिनी दले बला का मे कत पात्र इव द्रुपते शुक्तिः ॥ इति मम सं के त भुवि तात्वा भावं तदा ब्रवीदा
 लिमित्यादिषु पि सूक्ष्म लं कारः प्रसरति ॥ अत्र भो के ताव कि मा वयोः सं के त स्थानं भविष्यतीति प्रभारयं सच
 यति ॥ कामुके तद भित्त या विदग्ध या तदा सखी प्रतिसा कृत मुक्ते मिति ॥ सूक्ष्मालं कारो भव निगद्यतो न बला का
 याम के रे त पात्र प्रतिष्ठितं ॥ शुक्ल पुष्प मया तस्या निश्चलत्वेन आश्वस्तत्वं तेन तस्य प्रदेश स्य निर्जने त्वं तेन तदेव
 वयोः सं के त स्थान मिति कामुके प्रति सूचनं च लक्ष्यते ॥ नरात्र धनि रां कूनीयो दूरे व्यं मान स्यापि सं के
 त स्थान प्रभोत्तरस्य स्वीकृत्ये वा विष्णु तत्वात् ॥ एवं पि हितालं कारेणु दा हा यं च कस्य हि से द बिंदु प्रबंधे दृष्टाभि

कुवल्
११४९११

तु
पुये

वा

नकुं कुमं कापिकेठे आलीवालां सस्मितं प्राहमंदं मुग्धाक्षित्वमद्यप्यस्यामिनाथमित्यादि ॥ इदं चान्यत्रावधेयं ॥ ४
यत्रासौवेतसीपांथेत्यादिषु गूढोत्तरसूक्ष्मपिहितेयाजोत्पुटाहरणेषु भावो नस्वोक्त्याविष्कृतः ॥ किंतु वस्तु
सौंदर्यविलादक्तुं ॥ इत्यविशेषविशेषिताद्रूप्यः ॥ तत्र वस्तुतोनालकारत्वं ॥ ध्वनिभावास्पदत्वात् ॥ प्राचीनैः
स्वोक्त्याविष्कृतं सत्यलंकारस्य दत्तास्तीत्युदाहरतत्वादस्माभिरप्युदाहरतानि ॥ राक्यं हि यत्रासौवेतसीपांथ
तत्रेयं सुतरासरि ॥ तिष्ठंतमधानं कामिन्याहसं सूचनमित्याद्यथोत्तरकल्पनायाभावाविष्कृतमित्यतः
प्राग्लिखितेषु उदाहरणेषु संकेतकालमनसं पुस्तंतन्याव्यजयेती ॥ भामाजुगूहेति भावाविष्कृतमस्ति तेषु न
तत्तदलंकार इति ॥ गूढोक्तिरन्योद्देश्ये ॥ इदं न्यप्रतिकथ्यते ॥ रूपापेहि परक्षेत्रादायाते क्षेत्ररक्षकः ॥
येप्रतिकेविदुक्तं तत्तदस्थैर्मासायोनितदेवेतदन्यं कविस्मृतिश्लेषेणोच्यते वेत्सागूढोक्तिः ॥ रूपापेह्युदा
हरणं ॥ इदपरकलत्रं उपभुंजानं कामुकं प्रतिवक्तव्यं ॥ परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयंतं कंविदु ॥ क्षाणं समीपे चरंतं
निर्दिश्य कथ्यते ॥ नेयमप्रस्तुतप्रशंसा ॥ कार्यकारणोद्वेगं उद्यत्वाभावात् ॥ नापि श्लेषमात्रमप्रकृतार्थ
स्य प्रकृतार्थविधित्वेनाविवक्षितत्वात् ॥ तस्य केवलमितरवं वनाथं निर्दिष्टतया विधिति विशेषसद्भावात् ॥
यथावा ॥ नाथो मे विपणिंगतो न गणयत्येषा सपत्नी च मां यकूमा मिदपुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यं
तरं ॥ शय्यामात्रसहायिनी परिजनः श्रोतो न मां सेवते स्वाभिन्नागमलालनी पुरजनीलक्ष्मीपतेरक्षमां ॥ अ
त्र लक्ष्मीपतिनाम्नो जास्व गमनं प्रार्थयमानायास्तदस्य जनवचनाय भगवतं प्रत्याकोशस्य प्रत्यायनं
विरक्तोक्तिः ॥ शिलषगुप्तं कविना विष्कृतं यदि ॥ रूपापेहि परक्षेत्रादिति वक्तिसूचनं ॥ ॥ श्लेषेणागुप्तं वस्तु

॥ शिव ॥

॥ ४९ ॥

कुवलय ३
॥५०॥ ३

अत्र तावदप्युक्तं कलुषितदयिता प्रसादनव्यापारविधिस्तद्विधिप्रतीयते ॥ दृष्टिरो गतस्य दृष्टिप्रत्याको
शोवि रक्षितार्थः सवदृष्ट्यस्य पदस्योच्चारणेन सवदृष्टिरूपता मवगमव्याविष्टतः ॥ कविनिबध्नवक्तुमुत्तं
परवचनार्थः ॥ कविगुणस्वप्रौढिकं दृष्टार्थमिति भेदः ॥ युक्तिः परातिसंधानं क्रियया ममगुणयो ॥ त्वामालिखं
तीदृष्ट्या यंधनुः पौष्यं ५ करे लिखत ॥ अत्र पुष्पचापलेखनक्रिययाम्मथोनया लिखित इति भांत्पुपादने
नखानुरागरूपममाप्रकाराना यपरवचनं ॥ कलुषितं ॥ यथा वा ॥ दृष्टयो निश्चिजल्यतो गृहं रुकेनाकर्णितं य
द्वस्वस्वातगुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं बधूः ॥ कर्णलेखितपद्यरागशकले विन्यस्य चंचूपुटे
ब्रुवाती विदधाति राडिमुफलव्याजेन वाग्वधनं ॥ अत्र रुकवाडमुद्रणयातमुखेन स्वकीयरहस्यनिर्वचनसु
श्रुतनवचनं कृतं ॥ व्याजो ज्ञावाकारगोपनं युक्तौ तद्व्यगोपनमिति भेदः ॥ यदा व्याजो क्तावेत्तया गोपनमि
ह क्रियया गोपनमिति भेदः ॥ एवं चायांतमालोक्य हरिप्रकोलया मिति श्लोके पिपुक्तिरेव ॥ लोकप्रवादानु
कूलिकोक्तिरिति गण्यते ॥ सहस्रकतिविन्मासामीलयित्वा विलोकेने ॥ अत्र लेखने मालयित्वेति लोकप्रवादा
नुकूलिः ॥ यथा वा ॥ मदीयवरदराजस्तवे ॥ नामैव ते वरदवांछितदातृ भावव्याख्यात्यतो नवहसे वरदानमुद्रा
विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूते यत्तोपवीतवहनं दिनखल्वपेक्ष्यं ॥ अत्रोत्तरार्धे लोकवादानुकारः ॥ छेकोक्ति
यदिलोकोक्तेः स्यादर्थोत्तरगर्भता ॥ भुजंगएवजानीते भुजंगचरणसखे ॥ केन विरक्तस्य वृतांतं पृष्टस्य स
मीपस्त्वमन्यनिर्दिश्या ॥ यमेव तस्य वृतांतं जानातीत्युक्ते वतो यमहे पादानहिरेव जानातीति लोकवादा
नुकूलः ॥ अत्र सवयं लोकविदिते धनजनादिद्विव्यापारसहकारिणा विदितविषयतया लोकोक्त्यनुवादस्य

॥ शिव ॥
॥५०॥

उ

पि

ता

प्रयोलने स्थिते रहस्येण नंग व्यापारे तस्यायं सहचर इति मर्मोद्घाटनमपि ते नगभद्रकृतं ॥ यथा वा ॥ म
लयमरुतां वाताघातिका सितमल्लिकापरिमलभरो भग्यो ग्रीष्मसूक्ष्मसहसे यदि ॥ घनघरधितुं तं निस्त्रे
हय एव निवर्तने प्रभवति गोकुलिनः ॥ छिन्नं स एव ५ धनं जयः ॥ अत्र धने लिप्सया प्रोषितां गना सखी वचने
य एव गवां निवर्तने प्रभवति स एव धनं जयः ॥ इत्याधुनातिप्रसिद्धलोकवादानुकारः ॥ अत्रातिसौंदर्यश
लिनीद्रुमाममपहाय धनलिप्सया प्रस्थितोरसानेन दृष्टिगोप्राय एव ॥ तस्य निवर्तकस्तु धनस्य जेता धने
नाकृष्टस्य तदिमुखी करणप्रत्यापूर्वकत्वादित्यर्थं तिरमपि गर्भति ॥ वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपराथप्र
कल्पनं ॥ मुं वमानं दिनं प्राप्तं नेह नदीहरोतिके ॥ अत्र मानं मुं वप्रभातारात्रिरित्याशयेनोक्ताया वाचिने
दिनं प्राप्तं मा मुं वेत्यर्थोत्तरं शेषेण परिकल्पितं ॥ यथा वा ॥ अहो केने दृशी बुद्धिदरिणा तव निर्मिता ॥ त्रि
गुणाश्रयते बुद्धिर्न तुरदारुमपी क्वचित् ॥ इदमविकृतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणं ॥ विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा ॥
भवित्रीरभोरुत्रिदरावदनस्तु निरधुना समे रामस्थानानुयुधिपुरतो लक्ष्मणसखः ॥ इययास्य न्यवेर्विप
दमधुना वा नुरवमूलधिष्ठदं षष्ठाक्षरपरीवले पासठपुनः ॥ १॥ सरमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदा
हरणं ॥ अर्थश्लेषमूला यथा ॥ भिक्षाथ ३ स कयातः सुतनुबलिमखेतां डव क्वा यमदेमं ये रुदावनां ते क
नुसमगविशु ने वजने वराहं ॥ बाले कश्चिन्ने दृष्टो जठरे दृष्टपतिगोपि वास्य वेत्तालीला सलुपि रथं
जलधिहिमवक्तुन्ययोस्त्रायतां नः ॥ १॥ काका यथा ॥ असमालो न्यकोपस्ते नो यितो यमितीरिता ॥ ने वा
वितो यमितीतं तां इयमासमालया ॥ अत्रने वो यितमिति क्वा ॥ स्वरीवकारे लो ॥ वित एव सार्थं तिरकल्प

पि
कु

कुवलो

१५१॥

नं॥ ॥ स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्वरूपवर्णनं॥ कुरंगैरुतरंगाक्षैः स्वधकलैरुदीक्ष्यते॥ यथावा॥ लो
 संमुखप्रबलितौ सविधेगुरुणां मार्गप्रदानरभसस्वलितावधानौ॥ यथा॥ यिसर्पणमुभावपिभिन्नदिकं क
 त्वामुहुमुहुरुपासरतंसलुज्जं॥ ॥ भाविकं भूतमध्यस्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं॥ अहं विभो कयेद्यापि युध्यते
 वसुरासुराः॥ ॥ स्थानमाषणलोद्भवपरमिदं॥ यथावा॥ अद्यापि तिष्ठति शक्तिं मुत्तरीयधतुं पुर
 स्सनतया सत्तितितं प्रवृत्ते॥ वाचं निशाम्य नयनं नयनं ममेति किं विनदायदकरोस्मिन्मया यतोक्षी॥ उदत्तमु
 श्रितं श्रद्धाया न्यापलक्षणं॥ सानौ यस्याभवयुधंतर्जुनैरिदं किरीटिनी॥ उदत्तमु श्रितं श्रद्धाया न्यापलक्षणं॥
 ए॥ कं ध्युदाहरणं यथा॥ रत्नसंमेषु संकोतेः प्रतिबिंबशतैर्वृतः॥ शतोलंके श्वरः रुक्मराजने येन तत्त्वतः॥
 अत्यन्तरुतातथ्यशौचौ दायो दिवर्तनं॥ त्वयि दत्तरिराजं दयाचकाः कल्पशास्त्रिनः॥ इयमो दायोत्पत्तिः॥
 शौचयत्किं किं र्थं॥ राजं समाप्य कृपारास्वसनापाग्निराशिताः॥ त्वदैरि राजवनितावाप्य पूरणपूरिताः॥
 संपदत्तता बुदात्ता लंकारः॥ शौचयत्किं कावत्कृत्यलंकार इति भेदमाहुः॥ अनयो रनवद्यं गिस्तनयो र्जं
 प्राणयोः॥ अवकाशेन पर्याप्तस्तव बाहुल्योत्तरे॥ अल्पनिर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा॥ इदमेवं
 विधं भाविभवसाः स्तनमंजलमिति पुनरुक्तितारतम्येनातिशयात्कृत्योर्भेदः॥ निरुक्तिरिति गोतोना
 म्नामन्यार्थप्रकल्पने॥ इदं श्रुतिर्ज्ञाने सत्यदोषाकरो भवान्॥ यथावा पुरा कवीनां कृता प्रसंगे क
 निष्ठिकापि छितकालिदासा॥ अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावाद्नामिकासा र्थवती बभूव॥ प्रतिषेधः प्रसिद्ध
 स्य निषेधस्यानुकीर्तनं॥ न द्यूतमेतं कृतवक्रैर्ज्ञाने निशितैः शरैः॥ निशितो निषेधस्वतो नुपयुक्तत्वादर्थोते

॥ शिव ॥
॥ ५१ ॥

यथा कथं विदुर्विना विदुस्तं चेद्विदुर्लोकि॥ र्देषापेही स्फुराहरणे पूर्ववद्रुखं वस्तु सस्वनमिति कविना विदुस्तं
 यथावा॥ वस्त्रे मागविषादस्वनमु रुजवं संसृजो ध्वप्रवृत्तं केषः को वा गुरुस्ते किमिह बलमिदं जंमितेनात्र
 यारि॥ प्रत्याख्यानं सुराणां मिति भयं शमनं छप्रनाकारयित्वा यस्मै लक्ष्मीमदादः सदहनु दुरितं मथमु पयो
 धिः॥ १॥ इदं परवचनाय गुसा विष्कुरणं॥ त्रपागुसा विष्कुरणं यथा॥ दृष्टुं केशवगोपरागहृत्या किं विचित्रं
 छं मया तेनेह स्खलितस्मिन्नाथपतितां किं नामनालंबसे॥ एकस्त्रविषमेषु विषममनसां सर्वा बलांनां गतिर्ग
 प्येवंगदितः सलेशमवता द्रोष्टे हरिर्नीश्वरं॥ अत्र कस्मात्स्य पुरतो विषमेषो र्भव लनमभिरितवत्यास्तं का
 मयमानाया गोपिकायाः वचने विषमपथिस्खलनपतनत्राणप्राथनारूपेण हासितप्रतीयमानार्थेन गु
 संविबक्षितं कुतश्चिरं गुप्तं सलेशं सस्वनमित्यनेना विदुस्तं॥ एवं नैषधादिषु चेतो बलं कामयते मदीयं ना
 न्यत्र कुत्रापि च साभिलाषमिति दम्यंती वाक्यादिकमप्युदाहरणं॥ इदं श्रुतिर्ज्ञाने सत्यदोषाकरो भवान्॥ यथावा पुरा कवीनां कृता प्रसंगे क
 अर्थरिक्तिमूलगुप्ता र्थविष्कुरणं यथा॥ गणाम्यस्युत दशनेन भवतः किं तस्मिन् सत्यते किं वं विजनस्य
 यो हंत जनः सभा वयस्य न्यथा॥ इत्यामंत्रणमंगि सुदितवथा वस्त्रानखे दालसामाश्लिष्य तुलकोत्करोधि
 ततनुं गोपीह रिः पातवः॥ १॥ अत्र गच्छाम्ये मंत्रणं त्वयारंतु मेतावकालं स्थितं वलक्षमि त्यर्थं न
 शक्तिर्लभ्यं वस्तु ततो ये पादेनाविदुस्तं॥ सर्वमेतत्कविनिबद्धं चतुर्गुसा विष्कुरणे दाहरणं॥ कविगुसावि
 ष्कुरणं यथा॥ सुभुवं कपितयपास्तमश्रुतं त्यक्ता कथा योषितां दुरादेव विवर्जिताः सुरभयः सगाध
 धूपादयः॥ को प रागिणि मुवमय्यवनतदृष्टे प्रसीदधुना सत्यं ददिरहाद्वंति दयिते सर्वमिमां धारिः॥

चुतेसाया

सर्वमि
वे

रंगभङ्गकरोति तेन वास्तुविशेषे यं प्रतिषेधनामालंकारः ॥ उदाहरणं ॥ युद्धरेगे प्रत्यवतिष्ठमानं शकुनिं प्र
 तिबिदाधिवनंतत्रयुधस्य चाक्षयुतत्वाभावे विस्तारवकीर्त्यमानस्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न मुधे व्यसृजति
 ग्रहोस्तीत्युपहासं गभङ्गकरोति ॥ तच्च कितवत्सनेनाविष्कृतं ॥ यथावा ॥ न विषेण न शस्त्रेण नानिना न व
 म्भुक्ता ॥ अग्रतीकारपाशुष्याः स्त्रीभिरेवस्त्रियः कृताः ॥ अत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावः प्रसिद्ध
 एवकीर्त्यमानस्तासां विषादतिशयिः कौयोमिति अमुमर्थे व्यक्तीकरोति सवाग्रतीकारपाशुष्यइति प्रती
 कारवद्भोविषादिभ्यस्तासां विशेषदर्शयता विशेषणेनाविष्कृतः ॥ सिद्धस्यैव विधानं यत्तदा दुर्बुध्यते
 कृतिः ॥ पंचमोदने काले ॥ कोकिलः ॥ कोकिलो भवेत् ॥ निस्ततिविधानमनुपयुक्तिबाधितं सदर्थांतरग
 भङ्गकरणेन चारुतरमिति तं विधिनामालंकारमाहुः ॥ उदाहरणं ॥ कोकिलस्य कोकिलत्वं विधानमनुपयु
 क्तं सदर्तिमधुरपंचमध्वनिशालितया सकलजनहृदयत्वं गभङ्गकरोति ॥ तच्च पंचमोदने काले इति विशे
 षणेनाविष्कृतं ॥ यथावा ॥ रेहस्तदक्षिणमृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीरातवे विस्तजशद्भुनौ कृपाणं ॥ राम
 स्य गात्रमसिनिर्भरिगर्भस्विन्नसीता विवासनपटोः करुणाकुतस्ते ॥ अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य ग
 त्रमसीति वनमनुपयुक्तं सदा मस्येत्यनेन स्वस्यास्यं तनिष्ठुरणत्वं गभङ्गकरोति तच्च निर्भरेत्यादिविशेष
 णेनाविष्कृतं ॥ यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयोस्तदाहरणेषु व्यग्यान्यथांतरसंक्रमितवाच्यरूपाणि तथा
 पि न ध्वनिभावास्पदानि ॥ स्वोक्त्येव व्यंग्यविशेषा विष्कुराणात् ॥ व्यंग्याविष्कुरणे चालंकारत्वमेवेति प्रा
 ४ वप्रस्तुतां कुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् ॥ पूर्ववाधितो विधिप्रतिषेधो आक्षेपभेदत्वेनोक्तो ॥ इह तु

कुवल्
॥५२॥

प्रसिद्धौ विधिधिवेधौ तस्मिन् दिना बलं करोतरत्नेन वर्णितविति भेदः ॥ हेतोर्हेतुमता साधवर्णनं हेतुस
व्यते ॥ असावुदेति शीतां शुभानि चेदाय सुभुवो ॥ यथावा ॥ एष ते विदुमश्वायो मरु मार्ग इवाधरः ॥ क
स्पनेति नुते ता विपिपासा कुलितं मनः ॥ माने नैकतिवारयत्यप शमेक्षमा मालिखं त्यादुया स्वात
त्रेपरिवृत्तिष्ठति कस्यैव धूयधैर्ये गते ॥ तस्मै त्वामनुबध्नेता फलमियस्यासृजने नामना
यत्स्पर्शेन पदास एव चरणौ स्पृष्टुं न संमन्यते ॥ इत्युदाहरणं ॥ हेतुहेतुमतो रैक्यं वहेतुं किं विम
चक्षते ॥ लक्ष्मी विलासा विदुषां करोक्षवैक रूपाः ॥ अत्र कार्यविशेष भावतत्वे प्र्यादिप्रत्यायनार्थं
ध्वकार्यकारणा भेदव्यपदेशः ॥ यथावा ॥ आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणी भूतां मूर्तिमान्निश्वासे
नयनोत्सवो मृगदृशं कर्तुं प्रकाशोपरः ॥ आनन्दः ॥ कलिताक्षः सुमनसा वीरः प्रियो जीवितं धे
स्पेकनिकेतनं विजयते वारः कलिंगे श्वरः ॥ अत्र दानमहोत्सवो पृथक्त्वादिना ध्यवसिते राक्षित दयुषा
दिव्यपदेशः ॥ इत्युदाहरणं ॥ प्रोचामो धूर्तिका नां चे मता न्यालोच्य सर्वतः ॥
चत्वारो रसवस्त्रेय कुन्तस्वस्त्रे समाहितं ॥ भवस्य चोदयः संधिः शबलमिति त्रयः ॥ अष्टौ प्रमाणालंका
राः प्रत्यक्ष प्रमुखाः क्रमात् ॥ एवं पंचदशान्यानेषु लंकारान् विदुर्बुधाः ॥ तत्र विभावानुभावव्यभिचा
रिभिर्यजितो रतिहासशोकादिभिरुत्तिविशेषो रसः स यत्र परस्यागं भवति ॥ तत्र रसबदलंका
विभावानुभावभ्यां अभिव्यंजितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्देवतागुरुस्तु प्रदिनं कलत्रादावभिव्य
ज्यमाना रतिश्च भावः ॥ स यत्र परस्यागं स प्रेया लंकारः ॥ अनौचित्येन प्रवृत्तोरसो भावश्च रसाभा
रतिरिति अपुष्टहासादिस्त्रयि भावस्योपलक्षणं ॥

५ भावस्य निर्वेदादिभिरुत्तिविशेषो रसः स यत्र परस्यागं भवति ॥ तत्र रसबदलंका

॥ शिव ॥
॥५२॥

कुवले ०
॥५३॥

तिभावस्यतद्विषयद्विषयद्रुणस्यरतिरूपोभावाभासो गे ॥३॥ समाहितं यथा ॥ पश्यामः किमियं प्रपद्यत इ
ति स्वेयं मिया लंबितं किमा नाल पतीत्यं खलु शठः कोपस्तथाप्याश्रितः ॥ इत्यन्योन्यविरोधो दृष्टि च
तुरेतस्मिन् न वस्वो तरे स्याजं हसितं मया धृतिरुहरो मुकुटवाप्यस्तथा ॥ अत्र भ्रं गारं स्य कोपु शंतिरं स
गे ॥ ४ ॥ भावोदयो यथा ॥ तदयं विश्रम्य दयालुरेधि मेदिनि नीषामि भवदिले किनी ॥ अदृशिषादेन वि
स्त्रयपत्रिणत वैव रूपेण समः समधियः ॥ अत्र नलं प्रतिदमयं त्याओ सुख्य रूप भावस्योदयः ॥ अंग
ररसस्यो गं ॥ भावसंधि यथा ॥ एका भक्तु सुमायुधे पुधिरिव प्रयत्नं पुंखा वली जितुं मे गल पालिके वपु
लकैरन्या कपोल स्तली ॥ लोलाक्षी क्षणमात्र भावि विरह केशा सहं पश्यतो दृग्गण कर्ण यत श्रवार भवतः
प्रौढा हवा उंबरं ॥ अत्र रमणी प्रेम रणे सुख्ययोः संधिः ॥ प्रभुविषय भावस्यो गं ॥ भावशब्द लब्धे यथा ॥
काका र्यं शालक्ष्मणः कुवकुलं भूयोपि दृश्येत सादोषाणां प्रशमायनः श्रुतमहो कोपेपिका तं मुखं ॥
किं वक्ष्यत्यप कम्पुषां कृतधियः स्वप्रेपिसा दुर्लभा ॥ चेतः स्वास्थ्यमुपैहिकः खलु युगधन्यो धरे धास्य
ति ॥ १ ॥ अत्र वितर्क स्तु स्य प्रतिस्मरण शोकादेन्य धृति विता नो शबल ता विप्रलंभ भ्रं गारस्यो गं ॥
॥ ३ ॥ प्रमाणालंकार प्रत्यक्षं यथा ॥ कृतकान्त वदन प्रतिविंबे भग्न बाल सहकार सुगंधो ॥ स्वादुनि प्रणदि
ता लितिरिती ते निर्ववार प्रधुनी दिव्यवर्गः ॥ १ ॥ यथा वा ॥ किं तावत्सरसि सरोज मेतदारा दा होस्वि मुख
मवभासते युवत्याः ॥ शोभं व्यक्षणे मिति निश्चिकाय वस्थित बिद्धो कैवक स हवासि नो पुरोक्षे ॥ १ ॥ पूर्व ॥ शिव ॥
त्र प्रत्यक्षमात्र मत्र तु विशेष दर्शनं न्यसंशयोत्तर प्रत्यक्षमिति भेदः ॥ १ ॥ अधारुमान ॥ यथारं धं यो ॥ ५३ ॥

॥ शिव ॥
॥ ५३ ॥

मथलजल दधमः स्वग यतिस्फुलिंगा नोरूपं दधति च यथा कूरमणयः ॥ यथा विद्युज्वाले लुसित परि
पेगा अकु कुभस्तथा ॥ मन्थेलग्नः पथिकत रुखं डेस्मरुदवः ॥ यथा वा ॥ यत्रैता ल हरी श्वला वल दुरो व्यापा
रयंति भुवो यत त्रैवपतंति सतत ममी मर्म स्पर्शो मागेणाः ॥ तत्र की कृत चाप पुंखित शर प्रेखकुरः कोध
मो धावत्ययत एव शसन धरः सत्यंत दासां स्मरः ॥ १ ॥ पूर्व रूप क संकीर्ण मिदमति शोकोक्ति संकीर्ण मि
ति भेदः ॥ रुधा नुमानं यथा ॥ निलायमानैर्विहगेर्निर्माल द्विध्वं च कंजैः ॥ विक संला च माल त्यागता
स्तं लायते रविः ॥ यथा ॥ सौमित्रे ननु सेव्यतां नरुतलं चं डं रुद्र भते चं डं शो निश्चिका कथारघुपते चं डो य
मुन्मीति ॥ वत्सेतदितं कथं भुभवता धने कुरंगं यतः कृासि प्रयसि हा कुरंग नयने चं डान ने जान कि ॥ उप
मानं यथा ॥ तारे हिणी विजानी हि ज्योतिषा मत्र मंडले ॥ यस्तान्बितार कन्यासः शक टाकार माश्रितः ॥ १ ॥
अत्र मन्मथ मिवाति सुंदरं दानवोरि मि वदिव्य ते ज सं ॥ शैल राज मि वधे र्यशालिने वे श्रिवे कटपतिं महा
पतिं ॥ १ ॥ पूर्वोदाहरणे रुपमान मूल भूत मति दे श वाक्यं दर्शितं ॥ अत्रातिदेश वाक्यार्थ सादृश्य प्रत्य
क्ष रूप रुपमान फले न सह दृष्टि मिति विशेषः ॥ शब्दप्रमाणं यथा ॥ विवक्षता दोष मपि व्युतात्म ना
त्वये के मी शं प्रतिसा धुभाषितं ॥ यमा मने त्या म भुवो पिकारणं कथं सलक्ष्य प्रभवो भविष्यति ॥ अ
त्र शिवः परा मे धि नो पिकारणमित्यत्र श्रुति रूपं शब्दप्रमाण मुपन्यस्तं ॥ एवं स्मृति पुराणा गम ले
किक वाक्य रूपा एव पि शब्दप्रमाण न्युदाहरणं किं ॥ अत्र स्मृतिर्यथा ॥ वृत्तकु सपापानि संब्रता न्य
रुतानिवः ॥ सर्वं बल कृतानथान कृतान्मनु रब्रवीत् ॥ पूर्व श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वे नोपन्यस्ता ॥

या

त

कुवउ०
॥५४॥

स्य

इह तु स्मृतिरनभिमतार्थे तद्वृषणपरेण प्रमाणतया नीतेति मेरुः ॥ अन्वारासुतुष्योरपि मांसां
कोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदराक्षानुमापकतया राक्षप्रमाणत्वांतभावः ॥ तत्राचारप्रमाणं यथा ॥ महाज
नान्वारपरंपरे दृशीस्वनामनामाददत्तेन साधवः ॥ अतोभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमु
विगायति ॥ १ ॥ आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा ॥ अस्मै सुयं क्षत्रपरिग्रहक्षमायदायमस्यामभिलाषिमे मनः
सतो हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमेतः करणप्रवृत्तयः ॥ २ ॥ अत्र दुष्कृतेनात्मतुष्ट्या राक्षंतकापि
ग्रहस्य धर्मसंश्रुत्यनुमितमुद्गीयते ॥ एवं श्रुतिर्लिंगादिकमपि मीमांसकोक्तं प्रमाणं संभवति हो दाह
तय्यं ॥ तत्र श्रुतिर्यथा ॥ त्वेहिनामैव वरदो नाधत्से वरमुद्रिकां ॥ न हि श्रुतिप्रसिद्धार्थं लिंगमाद्रियते
वधेः ॥ १ ॥ अत्र करिगिरिस्वरस्य वरदद्वयेभिधानश्रुत्या सर्वाभिलषितदातृत्वं समर्थितं ॥ लिंगे यथा ॥
विदितं यो यथा स्वाथाने मेकाश्चिप्रवृत्तयः ॥ ननु मूर्तिभिरष्टाभिरिष्टं भूतोऽस्मि स्ववितः ॥ अत्र शिवस्य श्रु
तिप्रसिद्धसर्वोपकारकपृथिव्याश्च मूर्तिपरिग्रहलिंगेन तत्प्रवृत्तीनां लोका नृपदेकप्रयोजनत्वं समर्थ
तं ॥ लिंगस्य मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकराक्षप्रमाणत्वांतभावः ॥ एवं के किलिंगानामपि लोकि क
राक्षान्नापकतया लोकि कुराक्षप्रमाणत्वांतभावः ॥ अतः ॥ लोलभूलतया विषाक्षदिगुपन्यासे विध
तं शिरस्तदुत्तं तपरीक्षणे तु न मस्कारो विलक्ष्य स्थितः ॥ इषताम्रकपोलकांतिनिमुरवे दृष्ट्या नतः पाद
योरुत्तरागुरुसन्निधावपि विधिद्विभ्यां न काले धितः ॥ १ ॥ इत्यादि चेष्टारूपं प्रमाणांतरं नारांकनीयं ॥ ॥ शिव ॥
कुविद्याक्षप्रमाणकल्पनया च मकारो यथा ॥ किमसुभिर्लपितैर्जडमन्यसे मयि निमज्जतु भीमसु

क

॥५४॥

सोरेसीभाशभासश्रेष्ठा ज्येते ॥ स यत्र परस्यांगंत दूर्जस्वित् भावस्य प्रशाम्यदबद्धा भावशोतिः ॥ तस्याः परं
गत्वे समाहितं ॥ भावस्योद्भावावस्थाभावोदयः ॥ दूयोर्विस्तृप्तयोर्भावयोः परस्परस्य धीभावसंधिः बुद्धनाभा
वानां पूर्वपूर्वपि मर्देनो सन्ति भावः शबलता ॥ एतेषां मितरांगत्वे भावोदयादयस्त्रयो लोकारा ॥ तत्र सर्वदु
दाहरणं ॥ मुनिर्जयति यो गीदो महात्मा कुंभसंभवः ॥ ये नैकचुलके दृष्टे द्यौतो मत्स्यकच्छपो ॥ अत्र मु
निविषय रतिरूपस्य भावावस्था दुतरसंगं ॥ यथा ॥ अयं सरसो कृष्णपीनस्तनविमर्दनः ॥ नाम्पूरुजघन
स्पृशन् नीवी विस्त्रंसनः करः ॥ ६ ॥ अत्र करुणस्य शृंगारो गं ॥ १ ॥ अयोकोर एव भावालंकार उच्यते ॥ स यथा ॥ लं
कदा वारुणस्याममरतटिना रोधसिवसन्वसानः कोपी नं शिरसि निदधानो जलिपुटं ॥ अये गौरानाथमि
पुरहरं शोभो विनयन प्रसीदेत्या क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ अत्र शोतिरस्य कदेति पदस
वित्तमिं तारव्यो व्यभिचारिभावो गं ॥ यथा ॥ अत्युच्चः परितः स्फुरेति गिरयः स्फुरास्तथा भोधयस्ताने तान
पि विभ्रती किमपि न मृता सितुभ्यं नमः ॥ आश्चर्येण मुहुर्मुहुः प्रस्तुतिमिति प्रस्तौमि यावदुवस्तावत् विभ्र
दिमां स्मृतस्तव भुजा वा वस्ततो मुद्रिताः ॥ ७ ॥ अत्र प्रभुविषय रतिभावस्य वसुमतीविषय रतिभावो गं ॥
दूर्जस्वित् यथा ॥ त्वेप्रत्यथिवि सुंधरे शतहस्ति संश्रंसतः सत्वरं योती वरविभुं विभुं सरभसं याताः कि
रातावने ॥ तिष्ठति स्तिमिताः प्रहृष्टपुलकास्ते विस्मृताः पशुमास्ताः सामुत्तरलेस्तने रतितरां लोलेरणं
रपि ॥ १ ॥ अत्र प्रभुविषय रतिभावस्य शृंगाररसाभासो गं ॥ यथा ॥ त्वयिलोचनगोचरं गते सफलं ज
न्मरुसिंहभूषते ॥ अजनिष्ममेति सादवं युधि विज्ञापयति विदिवांगणः ॥ अत्र कवेः प्रभुविषयस्य र

लं

॥

तं
त

तामनः॥ममकिलश्रुतिमाहृतदधिकानलमुखेदुपरंविबुधःस्मरः॥अत्रप्रियमाणानामनश्चंदुप्रविश
तीत्येतदधिकार्याः॥श्रुतेनलमुखचंद्रविषयत्वेकल्पितेसथाव्याख्यातस्मरशक्यप्रमाणतयोपन्या
स्तं॥अथपत्तिर्यथा॥निर्णेतुंशक्यमस्तीतिमध्यंतवनिवर्तंविनि॥अन्यथानोपपद्येतपयोधरभर
स्वितिः॥यथावा॥व्यंबलीयान्यदिहेतुरागमादपूरयत्साजलधिंनजानुवी॥गंगोद्यनिर्भीस्तितीरोभुकं
धरासवर्णमणःकथमन्यथास्य॥१॥अनुपपत्तिर्यथा॥स्फुरमसदवलग्रंतन्निनिश्चिन्वतेतेतदनुप
लभमानास्तर्कयंतोपिलोकाः॥कुलगिरिवरयुग्मंयदिनाधारमास्तेतदिहमकरकेतोरेंदुजालंप्रतीम
॥१॥संभवोयथा॥अभूतपूर्वममभाविकिंवासर्वसहेमेसहजंदिदुःखं॥किंतुत्वदज्ञेयशरणगतानोपरा
भवनोथनतेनुरूपः॥१॥यथा॥येनामकेविदिहनःप्रथयंस्त्ववसांजानंतितेकिमपिता॥तिनेषयलः॥१॥
सत्यतेस्तिममकेपिसमानधर्माकालोस्ययंनिरवधिर्विपुलचपृथ्वी॥१॥यथा॥भ्रातःपांथकतोभवान्नगर
तोवात्तनवावर्ततेबाहूब्रूहियुवापयोदसमयेत्युक्ताप्रियोजीवति॥सस्यंजीवतिजीवतीतिकथितावातमियापि
श्रुताविस्तीर्णापृथिवीजनैपिविविधःकिंकिंनसंभाव्यते॥१॥अत्राद्योऽदाहरणेअभूतपूर्वममभाविकिंवे
तिसंभवप्रमाणमिधोथेदिश्रुतिः॥द्वितीयोदाहरणेसंभवोपपादकं कालान्त्यादिकमपिदर्शितं॥तृतीयो
दाहरणेसंभवोपिकेहोक्तइतिभेदः॥एतिद्यंयथा॥कल्पाणीवतगाथेयंलौकिकीप्रतिभातिमे॥एतिजी
वंतमानंदेनरंवर्षशतादपि॥१॥अत्रलौकिकीगाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकवादपारंपर्यतोदर्शितं
अथैतेषामलंकारणयथासंभवंकृविमेलनेलौकिकालंकाराणामेलनइवोरुत्वातिशयोपलंभान्नर

कुवलो
॥ ५५ ॥

गो

सिंहन्यायेन पृथगलंकारावस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते ॥ तत्र तिल तंजुल न्यायेन स्फुरावगाप्यभेदालंकारमेल
ने संसृष्टिः ॥ नीरक्षीर न्यायेनास्फुरभेदालंकारमेलने संकरः ॥ सर्वांगोभावो न समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचका
नुप्रवेशेनेति चतुर्विधः ॥ एवं नर सिंहलंकाराः पंचालंकाराः ॥ अत्र संसृष्टिर्गुणः ॥ कुसुमसौरभको भ परिभ
मद्रुमरसंभ्रमसंभ्रतशोभया ॥ त्वलितया विदधे कलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ १ ॥ अत्र राश
लंकारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ॥ लिपतीव तमोगनिवर्षती वांजनं नभः ॥ असमुरुषसेवेवेदृष्टिर्निष्कल
तांगता ॥ अत्रोपेक्षयोरुपमाया श्रुत्यथालंकाराणो संसृष्टिः ॥ आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यं मौलीह
ठेन निहितं मृदिषासुरस्य ॥ पादोबुजं भवतु मे विजया यमं जुमंजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः ॥ अत्र रा
शथालंकारयोरनुप्रासोपयमयोः संसृष्टिः ॥ अंगगिभावसंकरो यथा ॥ तलेष्वेपंतमहीरुहाणां छायास्त
रामारुतकेपिताना ॥ अशोकसिंहेन तमोगजानां लूनाकतीनामिव गगत्रसंज्ञाः ॥ १ ॥ अत्र राशोकसिंहेनेति
तमोगजानामिति चरूपकं ॥ यद्यप्यत्र राशोक एव सिंहस्तमां स्येव गजा इति मयूरयंसकादिसमासाश्र
यणेन रूपकं वैतं राशोकः सिंह इव तमांसि गजा इवेत्युपमिति समासाश्रयणेनोपमापि वक्तुं शक्या ॥
तथापि लूनाकतीनामिति विशेषणानुगुण्या ॥ रूपकसिद्धिः ॥ तस्य हि विशेषस्य प्राधानेन सहान्वयेन घटा
भावं न तु गुणेन ॥ गुणानां च परार्थत्वात् संबंधः ॥ समत्वात् स्यादिति न्यायादुपमिति समासाश्रयणेन
स्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् राशोकस्य तमसो च प्राधान्यं भवेत् ॥ तत्र न विशेषणमुख्याथान्वयस्वारस्य ॥ शिव ॥
मस्ति ॥ स्वरूपनारा रूपोपचरिता कृतिलवनकर्तृत्वाच्च संभवेपि मुख्याथान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं ॥ ५५ ॥

य

कुव०
१५६॥

विशेषात् समा सोक्तिगर्भतो विना युं ब नोक्षे क्षा या निरा लं बन सा च ॥ तत आ अपि उल्ले क्षा समा सोक्त्यो रे क
कालयोः समप्रधान्यं ॥ यद्यप्यत्रोपमाभ्यां शशिनिशागतावेव धर्मौ समर्थे ते ॥ न तु शशिनायकयोर्निशाना
यकयोश्च साधारणौ ॥ साधारणधर्मसमर्पणं चोपेक्षा समा सोक्त्योरपेक्षितं ॥ उल्लेक्षायाः प्रकृता ॥ प्रकृतसा
धारणगुणक्रियारूपनिमित्तसापेक्षत्वात् ॥ समा सोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वात् ॥ तथापि वाक्योक्तोपमा
यामिव कारस्य मरीविभिरिवेत्यन्वयात् तस्मिन्पुनरुपगम्यान्वयभेदलक्ष्यस्य प्रकृता प्रकृतयोरेकैकविषयस्या
र्थद्वयस्य समा सोक्त्योपमायां सरोजसदृशं लोचनमिति समासांतरमभ्युपगम्य समा समेदलक्ष्यार्थद्वय
स्य चाभेदाध्यवसायेन साधारण्यसंपाद्यतयो रल्लेक्षा समा सोक्त्यंगे तानिर्वाह्या ॥ यद्वा ॥ इह प्रकृतको
टिगतानां मरीविति मिरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानां गुलीकेशसंबयलोचनानां च तनुदाघविरण
त्वं नीलनीरंधुत्वकांतिमत्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेण भेदबदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेण भेदो
प्यस्ति स वाचविवक्षित एव भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंकारिकसिद्धौ तात् ॥ तत्र च प्रयोजको शनिष्क
र्षन्यायेनाभेदगर्भतो गोपजीवनेन साधारण्यसंपाद्यप्रधानभूतोपेक्षा समा सोक्त्यंगतानिर्वाह्या ॥ न हि
प्रकाशशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीतालूपयोगिता न दृष्टा ॥ एवम
नभ्युपगम्य मेव ॥ पाउपोयमं सार्पितं बह्वारः कुसांगरागो हरिचंदनेन ॥ आभाति बालालपरक्तसानुः सनिहरी
द्वारद्वाराजः ॥ इत्याद्युपमापिन निर्वहेते ॥ न ह्यत्राद्विराजपाउपोरुपमानोपमेययो रनुगतसाधारणधर्मो ॥ शिव ॥
निर्दिष्टः ॥ एकत्र बालातपे निहरी वदत्यत्र हरिचंदनहराविति धर्मभेदात् ॥ तस्मात्तत्रातपहरिचंदनयोर्निर्दिष्ट ॥ ५६ ॥

या

रहारयोश्च सदृशयोरभेदां गोपजीवनमेव गतिः ॥ पिनष्टीव त रंगार्यैः समुद्रः फेनचंदने ॥ तदादायकैरेरिंदुर्ल
पतीव दिगंगनाः ॥ अत्रोल्लेक्षयोः कालभेदेपि समप्रधान्यं ॥ अन्योन्यनिरपेक्षावाक्येद्वयोप्यतत्वात् ॥ तदादायैति
फेनचंदनेत्येव रूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोक्तक्षानपेक्षणात् ॥ न वै वल्लिपतीव तमो गानीति वदुःक्षद्वयस्य संसृ
ष्टिरेवेति यैर्मिवाभ्यं ॥ लोके कप्रसिद्धे पेषणलेपनपौर्वापर्यदेवायानुकारिणोपेक्षाद्वयपौर्वापर्येण चारु
तातिशयसमुन्मेषतः संसृष्टिवेषम्यात् ॥ तस्माद्दृशोदिवदेकपलसाधनतया समप्रधानमिदमुपेक्षाद्वयं ॥
एवं समप्रधानसंकरोपिव्याख्यातः ॥ संदेहसंकरो यथा ॥ शशिनमुपगतयं कोमुदीमुद्रामुक्तं जलमिधिमनुर
पंजहुं न्यावतीर्णा ॥ इति समुगुणयोगप्रतियस्तत्रोराः श्रवकं दुष्टपाणमेकवाक्यविवक्षुः ॥ इयमिति स
र्वेनोपेक्षायां जं वतवतीदमेतीविशिष्टरूपेण निर्दिश्यते तदा विवभावापन्नधर्मविशिष्टयोः सदृशयोरे
क्योपेक्षरूपनिदर्शना ॥ यद्विद्वेन सास्वरूपेणैव निर्दिश्यते विवभूतो धर्मस्तु पूर्वप्रस्तावासमगुणयोगप्रतिपद
तिपौरविशेषणवृत्तम्यते ॥ तत्र प्रस्तुतो धर्मिणितदुत्तात्प्रतिविवभूता प्रस्तुतवृत्तां तारोपरूपं ललितमित्य
नध्यवसांत्संदेहः ॥ विहीयंदुःसाक्षादंतरसवापीयदिभवे कलंकस्तत्रत्योयदिच विकचंदीव खनं ॥ ततः स्ना
नक्रोडाजनि तजडभावे रवयवेः कदाचिन्मवेयं मदनशिरिषी शपरिभवं ॥ अत्रयद्येतावत्साधनं संपद्येत
दातापः शम्पतीत्यर्थे कविसंरंभश्चेत्तदेतदुपात्तमिथ्यार्थमूह इति संभावनालंकारः ॥ एतावत्साधनं क
दापिन संभवत्येवातस्तापरांतिरपि गगनकुसुमकल्मेयार्थे कविसंरंभश्चेदपात्तमिथ्यत्वमिथ्यार्थमिदं
व्याधांतरकल्पनारूपाभिध्याध्यवसिति रित्युभयथा संभवात्संदेहः ॥ एव ॥ सितं स्फटिकं कुंभातः सि

या

प्रतिविव

कुवळ०
१५७११

निश्चेता कृतैर्जलैः॥ मोक्षितैरेतानां सतेतमुष्णैस्ते समं यशः॥ इत्यादिष्वपि संभावना मिथ्या ध्यवसिति संदेह
संकरोद्वेगः॥ मुखेन गगनं च भूले वसन्ति चेत्तु ए॥ फलसंदोहगुरुणा तत्तुणा किं प्रयोजनं॥ अत्र मह
रगवृत्तांते वल्यमाने राजद्वारकृत्स्नवले वृत्तांतोपि प्रतीयते॥ तत्र किं वस्तु तत्तथा भूतो रगवृत्तांत एव प्रस्तु
ते प्रस्तुतः खले वृत्तांतः स्ततः प्रतीयत इति समासोक्तिः॥ यद्वा॥ प्रस्तुतं खलं वृत्तांतं प्रत्यायनाया प्रस्तुतम
हारागवृत्तांतं क्रीतेन मप्रस्तुतप्रशंसा॥ यद्वा॥ चण्डमानवहारागवृत्तांतं क्रीतेन समीपस्थितं खलममो
दाटनं क्रियत इत्युभयस्यापि प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतां कुर इति संदेहः॥ एकवाचकानुप्रवेश संकरस्तुरा रद्वा
थालंकारयोरेवेति लक्ष्यं यत्तु काव्यप्रकाशे कारुदाजहार॥ स्पष्टं चोष्णं सकिरणं केसरसूर्यविवर्च
स्तीर्णं किं किं मथोक्तिः सारविंद॥ अष्टाष्टिगुलकलापमुखावतारबधांधकारमधुपावलि संवृ
कोच॥ अत्रैकपदानुप्रविष्टो रूपकानुप्रासो॥ यत्रैकस्मिन् श्लोके पदेभ्यो देन शब्दा थालंकारयोः स्थितिस्तत्रतयोः
संस्पष्टि रितु संकर इति॥ अलंकारसर्वस्विकारस्तु एव स्मिन्वाचके नुप्रवेशो वाच्ययोरेवालंकारयोः स्वारसि
को वाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येति मत्वा थालंकारयोरेकवाचानुप्रवेश संकरमुदाजहार॥ समुच्चरयो
तितरंगशोभिन्वमदमारब्धमृदंगवाद्ये॥ उद्यानवापीपयसी वयस्य मृणी दुरोनाद्य गृहे रमते॥ अत्र नाट्य
मृदवापीपयसोः समुच्चरत्यादि विशेषणं शब्दसाम्यं श्लेषः॥ अमदमारब्धेत्यादि विशेषणार्थं साम्यं उपमा
तदुभयमेकस्मिन्निव शब्दे नुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे॥ समुच्चरत्यादि विशेषणार्थं साम्यं उपमा
भेदे ध्यवसाय रूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्रैव शब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रति

॥ शिव ॥
॥ ५७१ ॥

का

स्वरूपनाराको जी करेण प्रवृत्तया लक्षणमूलातिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः॥ तच्च रूपकमुपेक्षया अंगं॥ तदु
थापकत्वात्॥ रूपकाभावे हि विष्णुया लूनगात्रं खंडा इवो वेपंतेत्येतावदुक्तावपि मेव सिध्यन्ते॥ वेपनादिसाध
म्यति॥ नखाया नांसदुःकृता गात्रं खंडतोदात्म्यं संभावना रूपोपेक्षा॥ ननु शार्ङ्गकेन लूना कृतीनां तमसो गा
त्रं खंडा इवो वेपंते इत्येतावदुक्तावपि सिध्यन्त्युपेक्षा॥ तादात्म्यसंभावनेषु युक्तलूना कृतिरूपाधिकविशे
षणोपादानात्॥ सत्यं॥ तथा का वा कृति लूनादि धर्मरूपकार्यसमारोपनिमित्ता शार्ङ्गकतमसो हेतु हंतव्यवे
तन वृत्तांतं समारोपरूपा समासोक्तिरक्षेपेण गीया॥ एवमुक्तौ रूपकमिति विशेषः॥ एवमत्रातिशयोक्तिरूप
कोपेक्षाणां मंगं गिभावेन संकरः॥ समप्राधान्य संकरो यथा॥ अवनूनः सवितुस्तुरगावली समति लंघित
तुंगपयोधरा॥ स्फुरित मध्यगता रुणाना यका मरकतैक उते वनभ्रमिणः॥ अत्र पयोधरादिशब्दश्लेषमूला
तिशयोक्त्या गभूतयो धाप्यमाने वसवितुस्तुरगावली यो मरकतैक उते वनभ्रमिणः॥ तादात्म्योपेक्षानमोलक्ष्यो नायिका
व्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिर्गर्भे को धाप्यते॥ पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात्॥ तत उपेक्षा समासोक्त्यो
रेकः कालः परस्परपेक्षया चारुत्वसमुत्प्रेक्षोभयोस्तुल्य इति विद्विगमनाविरहात् समप्राधान्यं॥ यथा॥ अं
गुलीभिरिव केरा संवये सन्निकृष्यति मिरमरा विभिः॥ कुटुमली कृतसरोजलो वने चंबती वरजनी मुखं राशी॥
अत्र गुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया तस्यापाठान्मुखं कुटुमली करणलिंगानुगुण्यो ब्रुपमिति समासात्थय
तेन लक्ष्यया सरोजलो वनमिति समासोक्तोपमयो गभूतयो धाप्यमाने वराशिक तं कनिशा मुखं वनोप
क्षानिशाराशिनो दीपति व्यवहारं॥ समारोपरूपसमासोक्तिर्गर्भे को धाप्यते॥ उपमयो रूपापेक्षो धापकत्वा

स

पाद्यत्वात् ॥ श्लेषमिहिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यललाभानंगीकारे ॥ अहोरागवतीसंध्याजहतिस्वः
 यमंबरोमत्यादिश्चिष्टविशेषणसमासोत्पद्युदाहरणेविशेषणसाम्याभावेनसमासोत्पद्यभावप्रसं
 गात् ॥ शब्दसाम्यस्यैवशब्दप्रतिपाद्यत्वेपितस्योपमावाचकस्यैवप्राप्त्याश्लेषवाचकत्वाभावाच्च ॥ शब्द
 तोर्थतोवाकविसंमतसाम्यप्रतिपादनेसर्वविधेषूपमातंकारस्वीकारात् ॥ अन्यथा ॥ यथाप्रल्लादनाच्च
 दुःप्रतापात्तपनेयथा ॥ तथैवसोभूदन्वर्थराजाप्रवृत्तिरेजनात् ॥ इत्यत्रापूपमानस्यात् ॥ नहिअनर्थ अत्र
 नामरूपशब्दसाम्यंविनाकिंविदर्थसाम्यं कविविबक्षितमस्ति तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थेप्रतिपाद्यमानेअलं
 कारद्वयलक्षणोदलंकारद्वयप्रतीतिस्तत्रतयोरलंकारयोरैकवाचकानुप्रवेशः ॥ यथा ॥ विधुकरपरिरं
 भादात्तेनिष्यदपूर्णः ॥ शिशिरप्रदुपकुसैरालवालैस्तरुणैः ॥ विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरिबि
 सहृतवित्तस्तत्रैवमैमीवनेन ॥ अत्रहिप्रतिपाद्यमानोर्थः समृद्धिमदस्तुवर्णनेमुदात्तमितिलक्षः
 एणुसारादुदात्तालंकाररूपः ॥ असंबंधेसंबंधकथनमतिशयोक्तिरितिलक्षणादेतिशयोक्तिश्च ॥
 नवसर्वत्रोदात्तरूपासंबंधेसंबंधवचनरूपत्वंनिर्णयितमितिनविदित्वालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्ती
 तिवाच्यं ॥ दिव्यलोकगतसंपत्समृद्धिवर्णनादिदृष्टतिशयोक्त्यस्पर्शस्यादात्तस्यशोयदोरिदोदि
 विषयवर्णनेकदातास्पर्शयाअतिशयोक्तेश्चपरिविक्ततयादिश्रोतेस्तयोश्चेहाथवशासंपन्न
 समावेशोपायोगांगिभावः ॥ एकेनापरस्यानुशापनात् ॥ स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशेषादशब्दोपापिस

योगा

षू

स्पर

कुवल०
॥५८॥

मप्राधान्यं ॥ ये शैरिह संबंधिवस्तु प्रतिपाद्यते तेरेव तस्यैव वस्तुनो संबंधे संबंधरूपस्य प्रतिपाद्यमानतया
भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितभेदाभावात् ॥ नापि संदेहसंकरः ॥ एकालंकारकोट्यांतद्व्यालंकारकोटिप्र
तिक्षेपाभावात् ॥ तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः ॥ कवित्वसंकराणाम
पि संकरोदयते ॥ यथा ॥ मुक्ताः केलिविस्तृहारगलिताः संमर्षिनीभिर्भूताः प्रातः प्रोगणसन्निभं धर
चलदालंघिलाक्षारुणः ॥ दूरादादिमवीजशंकितधियः कर्षति केलीशुकी यदि दूरेषु भोक्तृपतेस्त
त्यागला लयितं ॥ १ ॥ अत्र तावदिदुषं संपत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारः ॥ तन्मूलको बालंघिलाक्षारुणः
इत्यत्र तद्वृणालंकारः ॥ तत्रैव वक्ष्यमाणश्रौतपपादकः पदार्थहेतुककाव्यलिंगालंकारश्चेति तयोरेकवा
चकानुप्रवेशसंकरः ॥ तन्मूलः शंकितधिय इत्यत्र श्रौतिमदलंकारः ॥ ताभ्यां चोदात्तालंकारश्चाहुतानीत इति
तयोश्च तस्य बांगीतिभावसंकरः ॥ एवं विदुर्देहे ह वै भेदस्य हेतुमतो रासो वितरणविलासस्य हेतोश्चाभेदकव
धने हेत्वलंकारः ॥ स च रासो वितरणविलासस्य निरतिशयोक्त्या भिव्यक्तिपर्यवसायी ॥ एतावन्मात्रेण
कविसंरंभश्चेदुक्तस्फोटात्तालंकारपरिष्कृते हेत्वलंकारे विश्रान्तिः ॥ कीदृशी संपत् इति प्रश्नोत्तरतयानि
रतिशयैश्च वितरणरूपा प्रस्तुतकार्यनिबधना प्रस्तुतप्रशंसा लंकारे विश्रान्तिः ॥ कार्यस्यापि वर्णनी
यत्वेन प्रस्तुतत्वाभिप्रायेण प्रस्तुतां कुरे विश्रान्तिः ॥ अत्र रिशेषानध्यवसायात् संदेहसंकरः ॥ किं
विदुर्देहवैभववर्णनस्या संबंधे संबंधकथनरूपतयातिशयोक्त्युदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवे

॥ शिव ॥
॥ ५८ ॥

३ मुखेन तदाय संपदुर्कषप्रशंसने कविसंरंभश्चेत्कार्यं ३

कुवळ
५१॥

न्य

१५ निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोहेतुलंकारस्याह्युतातथ्योदायवर्णनात्मकयात्फक्त्यासहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ १५ ॥
शसंकरः ॥ तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसा लंकारस्य प्रस्तुतां कुरा लंकारस्य वारजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मको
दात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपूरतया व्येजकसाधारण
ण्यादेवांचत्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणो समप्राधान्यसंकरः ॥ न ह्येतेषां परस्परमन्यत्राग
त्वमस्ति ॥ उदात्तादिमात्रस्यैव हेतुलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्ति संकरस्यांगतया नपेक्षणा ॥ अ
त्र ॥ एवमेव श्लोके चतुर्णामपि संकराणो यथा योग्य संकरः ॥ एवमन्यत्राप्युदाहरणंतराण्युदाहरणानि ॥
अमुं कुवलयानंदमकरोदप्यदाक्षितः ॥ त्रियोगादं कटपते निरुपाधिकृपा निधेः ॥ चंद्रालेको विजयतोय
रदागमसंभवः ॥ हृद्यः कुवलयानंदो यस्य सादादभूदयं ॥ ॥ इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्य श्रीमन्नृसिंह
कुलजलधिकैस्तुभे श्रीरंगराजाधरोदुंबरदसूनीरप्यदाक्षितस्य कृतिः कुवलयानंदः समाप्तः ॥
इदं पुस्तकं गोविंदभट्टेन लिखितं ॥ श्रीसंवत्सदाशिवार्पणमस्तु ॥ ६॥ ६॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ हय ॥

॥ शिव ॥
॥ ५१ ॥

गोप्याय नमः ॥ कुचेलयानेदानुक्रमणिकोत्तरमेतः ॥

१ उपना १
२ अनन्वय २
३ उपमेयोपमा ४
४ प्रतीप ४
५ स्तूपक ५
६ परिणाम ६
७ उत्तरवः ७
८ स्तुतिः ८
९ भ्रातिः ९
१० संहतः १०
११ अपहृतिः ११
१२ उत्प्रेक्षा १२
१३ अतिव्याप्तिः १३
१४ तुल्ययोगिता १४
१५ दीपक १५
१६ आहृतिदीपक १६
१७ प्रतिवस्तुपमा १७
१८ दृष्टान्तः १८

१९ निरुचिना १९
२० व्यतिरेक २०
२१ सहोक्ति २१
२२ विनोक्ति २२
२३ समासोक्ति २३
२४ परिकर २४
२५ परिकराकुर २५
२६ शेषः २६
२७ अपस्तुतप्रशंसा २७
२८ प्रस्तुताकुर २८
२९ पर्यायोक्त २९
३० व्याजस्तुतिः ३०
३१ व्याजनिंदा ३१
३२ आक्षेप ३२
३३ विरोधाभास ३३
३४ विभावना ३४
३५ विशेषाक्तिः ३५

३६ असंभवः ३६
३७ असंगतिः ३७
३८ विषम ३८
३९ सम ३९
४० विचित्र ४०
४१ अधिक ४१
४२ अल्प ४२
४३ अन्योन्य ४३
४४ विरोधः ४४
४५ व्याघातः ४५
४६ कारणमाला ४६
४७ कावली ४७
४८ मालादीपक ४८
४९ सारः ४९
५० यथासंख्य ५०
५१ पर्यायः ५१
५२ परिहृतिः ५२
५३ परिसंख्या ५३

५४ विकल्पः ५४
५५ समुच्चयः ५५
५६ कारकदीपक ५६
५७ समाधिः ५७
५८ प्रत्यनीक ५८
५९ काव्याधिपतिः ५९
६० काव्यलिङ्ग ६०
६१ अधीतरन्यासः ६१
६२ विकस्वरः ६२
६३ प्रौढाक्तिः ६३
६४ संभावना ६४
६५ मिथ्याध्यवसितिः ६५
६६ ललित ६६
६७ प्रहरण ६७
६८ विषादन ६८
६९ वृत्तासः ६९

७० अवशा ७०
७१ अकशा ७१
७२ केशः ७२
७३ मुद्रा ७३
७४ रत्नावली ७४
७५ मद्रुषः ७५
७६ पूर्वस्तुप ७६
७७ अनद्रुषः ७७
७८ अनुगुणः ७८
७९ मीलित ७९
८० सामान्य ८०
८१ उन्मीलितः ८१
८२ विशेषकः ८२
८३ उत्तर ८३

पेठे

४८ सूक्ष्मं ८४
 ४८ विहितं ८५
 ४८ व्याजोक्तिः ८६
 ४८ गूढोक्तिः ८७
 ४८ विद्वतोक्तिः ८८
 ५० यक्तिः ८९
 ५० लोकोक्तिः ९०
 ५० छेदोक्तिः ९१
 ५१ वक्रोक्तिः ९२
 ५१ स्वभावोक्तिः ९३
 ५१ भाविकं ९४
 ५१ उक्तदानं ९५
 ५१ अत्युक्तिः ९६

५१ निमित्तोक्तिः १०७
 ५१ प्रतिषेधः १०८
 ५२ विधिः १०९
 ५२ हेतुः ११०
 ५३ रसवान् १११
 ५३ प्रेयः ११२
 ५३ ऊर्जस्वित् ११३
 ५३ समाहितं ११४
 ५३ भावोदयः ११५
 ५३ भावसंघः ११६
 ५३ भावबलता ११७
 ५३ प्रत्यक्षं ११८
 ५३ अनुमानं ११९

५४ उपमानं १२०
 ५४ शब्दः १२१
 ५५ आधीपतिः १२२
 ५५ अनुपलब्धिः १२३
 ५५ संभवः १२४
 ५५ एतत् १२५

128

6

उत्तुंगं शैलशिखरस्थितपादपादपस्य काकोपि पक्वफलमालभते सपक्षः ॥ सिंहोपि मत्तकरिकुंभमिहा समर्थः
उच्छिष्टमात्रलभते खलु पक्षहीनः ॥ १ ॥ क्षोणीनां श्रयिणां परोपकरणाभावाद्वा स श्रियां कार्पण्यात्सुधिया
मनध्ययनतोयूनां प्रवासाश्रयात् ॥ ज्ञातृणां जगदीशभक्तिविरहादायुर्वथागच्छतीत्येवं त्राससमुद्भवः
प्रतिदिनं नादो वेदत्युच्चैः ॥ २ ॥ उच्चैः कल्याणवाहीकरजितवनमधः सर्वदा पूर्णकामो केशाये क्षीयरस्मात्
उचितबहुकथाचित्रपाकानुभोगी ॥ विख्यातः कर्णवृत्त्यावचसिचनकदुरत्तत्परः पुण्यलोके इत्यं राजा
धिराजत्वमिव तवरियुस्तत्र केपु प्रसीमः ॥ ३ ॥ पीतो गस्त्यनतातः चरणतलहतो वदुभोयेन रोषात् आवा
ल्याद्विप्रवर्गे बदनसरसि जेधारिते वैरिणीमे ॥ ४ ॥ गेहं मे छेदयंतः प्रतिदिनमुमाकांतपूजानिमित्तं ॥ तस्मा
त्स्विन्नामहाहं द्विजवरसदनं नाथसत्यं त्यजामि ॥ ४ ॥
कीर्तिस्तेन वदुनिका मुरिपोरं कस्थिता मिंदिरां त्वामाहृत्य ददाविनिस्मगिरिनाः श्रुत्वा धनरीश्वरः ॥ ब्रह्माभूच्चतुरा ननः सुरपतिः
श्वक्षुः सहस्रं छेदधो स्कंधो भूठमणिर्विवाहविमुरको धनो कुमारव्रतं ॥ १ ॥
यस्य स्वर्णश्रियगुणतरा नित्यमायां विपलातेन स्वायत्पुगुणतया न क्रियेत यश्चेत् ॥ बहिः शासो भ
वति विधितो मथ न बधनं बालक्ष्मीप्रेप्सो जगदधिपते रत्रसादनी सरस्थान् ॥ १ ॥